

1 ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЕ РАЗВИТИЕ ЧЕЛОВЕЧЕСТВА В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

МОНОГРАФИЯ
КНИГА 19 ЧАСТЬ 2

2021

Петренко В.С., Романюк Н.И., Бойко В.А., Карнаушенко А.С., Попова С.А. и др.

Петренко В.С., Романюк Н.И., Бойко В.О., Карнаушенко А.С., Попова С.О. та ін.

Petrenko V., Romaniuk N., Boiko V., Karnaushenko A., Popova S.A. and etc.

ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЕ РАЗВИТИЕ ЧЕЛОВЕЧЕСТВА В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ:

ЭКОНОМИКА, ИСТОРИЯ

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИЙ РОЗВИТОК ЛЮДСТВА В СУЧАСНИХ УМОВАХ:

ЕКОНОМІКА, ІСТОРІЯ

INTELLECTUAL DEVELOPMENT OF MANKIND IN MODERN CONDITIONS:

ECONOMICS, HISTORY

Книга 19. Часть 2

*входить до Міжнародних наукометричних баз
included in International scientometric databases*

МОНОГРАФІЯ

МОНОГРАФІЯ

MONOGRAPH

Одесса

Одеса / Odessa

Купrienko СВ

Купрієнко СВ / Kuprienko SV

2021

УДК 001.895

ББК 94

И 73

*Авторский коллектив:**Колектив авторів / Author team:*

Бойко В.А. (3), Данильченко К.К. (5), Журавский А.С. (2),
 Карнаушенко А.С. (1), Кириченко Н.В. (5), Кириченко О.В. (5),
 Колпакова Е.А. (2), Матвиюк К.И. (7), Петренко В.С. (1),
 Попова С.А. (2), Романюк Н.И. (6), Яровая И.Е. (4)

И 73 Интеллектуальное развитие человечества в современных условиях: экономика, история. Книга 19. Часть 2: серия монографий / [авт.кол. : В.С. Петренко, Н.И. Романюк, В.А. Бойко, А.С. Карнаушенко, С.А. Попова и др.]. – Одесса: КУПРИЕНКО СВ, 2021 –134 с. : ил., табл. – (Серия «Научное окружение современного человека» ; №19). ISBN 978-617-7880-27-0

Інтелектуальний розвиток людства в сучасних умовах: економіка, історія. Книга 19. Часть 2: серія монографій / [авт.кол. : В.С. Петренко, Н.І. Романюк, В.О. Бойко, А.С. Карнаушенко, С.О. Попова та ін.]. - Одеса: КУПРІЄНКО СВ, 2021 - 134 с. : ил., табл. - (Серія «Наукове оточення сучасної людини»; №19).

Монография содержит научные исследования авторов в области экономики, истории. Может быть полезна для инженеров, руководителей и других работников предприятий и организаций, а также врачей, преподавателей, соискателей, аспирантов, магистрантов и студентов высших учебных заведений.

Монографія містить наукові дослідження авторів в області економіки, історії. Може бути корисна для інженерів, конструкторів та інших працівників підприємств і організацій, а також, викладачів, здобувачів, аспірантів, магістрантів і студентів вищих навчальних закладів.

The monograph contains scientific studies of authors in the field of economics, history. It may be useful for engineers, designers and other employees of enterprises and organizations, as well as teachers, applicants, graduate students, undergraduates and students of higher educational institutions.

УДК 001.895

ББК 94

DOI: 10.30888/2663-5569.2021-19-02

© Коллектив авторов, научные тексты, 2021

© Куприенко С.В., оформление, 2021

ISBN 978-617-7880-27-0

Монография подготовлена авторским коллективом:

1. *Бойко Виктория Александровна*, кандидат экономических наук, доцент - Глава 3
2. *Данильченко Карина Консуловна*, студент - Глава 5 (в соавторстве)
3. *Журавский А.С.* - Глава 2 (в соавторстве)
4. *Карнаушенко Алла Сергеевна*, кандидат экономических наук - Глава 1 (в соавторстве)
5. *Кириченко Николай Витальевич*, магистр, старший преподаватель - Глава 5 (в соавторстве)
6. *Кириченко Ольга Вячеславовна*, магистр, старший науч. сотрудник - Глава 5 (в соавторстве)
7. *Колпакова Екатерина Александровна* - Глава 2 (в соавторстве)
8. *Матвиюк Кузьма Иванович* - Глава 7
9. *Петренко Виктория Сергеевна*, доктор экономических наук, доцент - Глава 1 (в соавторстве)
10. *Попова Светлана Александровна*, кандидат экономических наук, доцент - Глава 2 (в соавторстве)
11. *Романюк Неля Иосифовна*, доктор исторических наук, профессор - Глава 6
12. *Яровая Инесса Евгеньевна*, кандидат экономических наук, доцент - Глава 4

Монографія підготовлена авторським колективом

1. *Бойко Вікторія Олександрівна*, кандидат економічних наук, доцент - *Глава 3*
2. *Данильченко Карина Консулівна*, студент - *Глава 5 (у співавторстві)*
3. *Журавський А.С.* - *Глава 2 (у співавторстві)*
4. *Карнаушенко Алла Сергіївна*, кандидат економічних наук - *Глава 1 (у співавторстві)*
5. *Кириченко Микола Віталійович*, магістр, старший викладач - *Глава 5 (у співавторстві)*
6. *Кириченко Ольга Вячеславівна*, магістр, старший наук. співробітник - *Глава 5 (у співавторстві)*
7. *Колпакова Катерина Олександрівна* - *Глава 2 (у співавторстві)*
8. *Матвіюк Кузьма Іванович* - *Глава 7*
9. *Петренко Вікторія Сергіївна*, доктор економічних наук, доцент - *Глава 1 (у співавторстві)*
10. *Попова Світлана Олександрівна*, кандидат економічних наук, доцент - *Глава 2 (у співавторстві)*
11. *Романюк Неля Йосипівна*, доктор історичних наук, професор - *Глава 6*
12. *Ярова Інесса Євгенівна*, кандидат економічних наук, доцент - *Глава 4*

The monograph was prepared by the authors

1. *Boiko Viktoriia*, PhD in Economics, Associate Professor - *Chapter 3*
2. *Danilchenko Karina Konsulivna*, student - *Chapter 5 (co-authored)*
3. *Zhuravsky A.S.* - *Chapter 2 (co-authored)*
4. *Karnaushenko Alla*, PhD in Economics - *Chapter 1 (co-authored)*
5. *Kyrychenko Mykola Vitaliyovich*, master, Senior Lecturer - *Chapter 5 (co-authored)*
6. *Kyrychenko Olga Vyacheslavivna*, master, senior science. employee - *Chapter 5 (co-authored)*
7. *Kolpakova Ekaterina Alexandrovna* - *Chapter 2 (co-authored)*
8. *Matviyuk Kuzma Ivanovich* - *Chapter 7*
9. *Petrenko Viktoriia*, Doctor of Economic Sciences, Associate Professor - *Chapter 1 (co-authored)*
10. *Popova Svetlana Alexandrovna*, PhD in Economics, Associate Professor - *Chapter 2 (co-authored)*
11. *Romaniuk Nelia*, Doctor of Historical Sciences, professor - *Chapter 6*
12. *Yarova Inessa Yevhenivna*, PhD in Economics, Associate Professor - *Chapter 4*

Содержание

ГЛАВА 1. РАЗВИТИЕ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКИХ УНИВЕРСИТЕТОВ КАК НЕОБХОДИМОСТЬ В УСЛОВИЯХ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ НЕСТАБИЛЬНОСТИ И ФИНАНСОВОЙ ТУРБУЛЕНТНОСТИ

Введение	12
1.1. Генезис понятия «предпринимательский университет» и модели университетов в контексте трансформации их деятельности	13
1.2. Анализ зарубежного опыта формирования и развития предпринимательских университетов	19
1.3. Источники финансирования высших учебных заведений Украины ..	24
1.4. Пути реструктуризации и формирования предпринимательских университетов в Украине	28
Выводы	29

ГЛАВА 2. ИНТЕГРАЛЬНАЯ ОЦЕНКА РЕГИОНОВ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ ПО УРОВНЮ РАЗВИТИЯ СЕЛЬСКИХ ТЕРРИТОРИЙ

Введение	31
2.1. Методика интегральной оценки социально-экономического развития сельских территорий	31
2.2. Оценка демографической ситуации в сельской местности	34
2.3. Оценка территорий по уровню жизни сельского населения	35
2.4. Оценка сельских территорий по уровню развития аграрного производства	36
2.5. Оценка состояния социальной инфраструктуры сельских территорий	38
2.6. Оценка состояния инженерной инфраструктуры сельских территорий	41
2.7. Формирование типологической группировки сельских территорий с учетом дифференциации по уровню социально-экономического развития и плотности населения	43
Выводы	46

ГЛАВА 3. МЕЖДУНАРОДНЫЙ БИЗНЕС КАК ФОРМА МЕЖДУНАРОДНЫХ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ

Введение	48
3.1. Сущность, особенности и основные черты международного бизнеса	48
3.2. Этапы развития международного бизнеса	51
3.3. Украина в системе современного международного бизнеса	55
3.4. Современное состояние международной торговли в Украине как основной формы международного бизнеса	57
Выводы	63

ГЛАВА 4. МЕХАНИЗМ РЕГУЛИРОВАНИЯ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО НАЛОГООБЛОЖЕНИЯ В УКРАИНЕ В КОНТЕКСТЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ С УЧЕТОМ МИРОВОГО ОПЫТА ЭФФЕКТИВНОСТИ ЭКОЛОГИЗАЦИИ НАЛОГОВОЙ СИСТЕМЫ.....	65
ГЛАВА 5. ХАРАКТЕРИСТИКА ВАЛЮТНОЙ ПОЛИТИКИ СОЕДИНЕННЫХ ШТАТОВ АМЕРИКИ И ГЕРМАНИИ.....	79
ГЛАВА 6. ХОЗЯЙСТВЕННЫЕ ПРАКТИКИ И ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВО В УКРАИНЕ (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XIX – НАЧАЛО XX СТ.): ЭТНИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ	
Введение	86
6.1. Хозяйственная деятельность и предпринимательство украинского населения	87
6.2. Предпринимательство евреев	90
6.3. Хозяйственные практики и предпринимательство россиян.....	92
6.4. Хозяйствование и предпринимательство польского этноса.....	94
6.5. Хозяйственная деятельность немцев и чехов	98
Выводы	103
ГЛАВА 7. ЗАВЕЩАНИЯ ПРЕДЫДУЩИХ ПОКОЛЕНИЙ (К 125-ЛЕТИЮ СО ДНЯ РОЖДЕНИЯ НАДЕЖДЫ СУРОВЦОВОЙ)	
Введение	105
7.1. Начало жизненного пути Надежды Суровцовой. Эмиграция	105
7.2. Возвращение Н. В. Суровцовой в советскую Украину. Аресты.....	108
7.3. Жизнелюбие, оптимизм и юмор Надежды Суровцовой	112
7.4. Жизненный опыт Надежды Суровцовой. Урок для последующих поколений.....	119
Выводы	123
Литература.....	124

Зміст

ГЛАВА 1. РОЗВИТОК ПІДПРИЄМНИЦЬКИХ УНІВЕРСИТЕТІВ ЯК НЕОБХІДНІСТЬ В УМОВАХ ЕКОНОМІЧНОЇ НЕСТАБІЛЬНОСТІ ТА ФІНАНСОВОЇ ТУРБУЛЕНТНОСТІ

Вступ.....	12
1.1. Генеза поняття «підприємницький університет» та модель університетів у контексті трансформації їх діяльності.....	13
1.2. Аналіз зарубіжного досвіду становлення та розвитку підприємницьких університетів	19
1.3. Джерела фінансування вищих навчальних закладів України	24
1.4. Шляхи реструктуризації та становлення підприємницьких університетів в Україні.....	28
Висновки	29

ГЛАВА 2. ІНТЕГРАЛЬНА ОЦІНКА РЕГІОНІВ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ ЗА РІВНЕМ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ

Вступ.....	31
2.1. Методика інтегральної оцінки соціально-економічного розвитку сільських територій.....	31
2.2. Оцінка демографічної ситуації у сільській місцевості.....	34
2.3. Оцінка територій за рівнем життя сільського населення.....	35
2.4. Оцінка сільських територій за рівнем розвитку аграрного виробництва.....	36
2.5. Оцінка стану соціальної інфраструктури сільських територій	38
2.6. Оцінка стану інженерної інфраструктури сільських територій.....	41
2.7. Формування типологічного угруповання сільських територій з урахуванням диференціації за рівнем соціально-економічного розвитку та щільності населення.....	43
Висновки	46

ГЛАВА 3. МІЖНАРОДНИЙ БІЗНЕС ЯК ФОРМА МІЖНАРОДНИХ ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН

Вступ.....	48
3.1. Сутність, особливості та основні риси міжнародного бізнесу.....	48
3.2. Етапи розвитку міжнародного бізнесу	51
3.3. Україна у системі сучасного міжнародного бізнесу	55
3.4. Сучасний стан міжнародної торгівлі України як основної форми міжнародного бізнесу	57
Висновки	63

ГЛАВА 4. МЕХАНІЗМ РЕГУЛЮВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОГО ОПОДАТКУВАННЯ В УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ З УРАХУВАННЯМ СВІТОВОГО ДОСВІДУ ЕФЕКТИВНОСТІ ЕКОЛОГІЗАЦІЇ ПОДАТКОВОЇ СИСТЕМИ	65
---	-----------

ГЛАВА 5. ХАРАКТЕРИСТИКА ВАЛЮТНОЇ ПОЛІТИКИ СПОЛУЧЕНИХ ШТАТІВ АМЕРИКИ ТА НІМЕЧЧИНИ	79
---	-----------

ГЛАВА 6. ГОСПОДАРСЬКІ ПРАКТИКИ І ПІДПРИЄМНИЦТВО В УКРАЇНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.): ЕТНІЧНІ АСПЕКТИ

Вступ.....	86
6.1. Господарська діяльність і підприємництво українського населення .	87
6.2. Підприємництво євреїв.....	90
6.3. Господарські практики і підприємництво росіян	92
6.4. Господарювання і підприємництво польського етносу	94
6.5. Господарська діяльність німців і чехів	98
Висновки	103

ГЛАВА 7. ЗАПОВІТИ ПОПЕРЕДНІХ ПОКОЛІНЬ (ДО 125-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ НАДІЇ СУРОВЦОВОЇ)

Вступ.....	105
7.1. Початок життєвого шляху Надії Суровцової. Еміграція	105
7.2. Повернення Н. В. Суровцової в радянську Україну. Арешти.....	108
7.3. Життєлюбство, оптимізм і гумор Надії Суровцової	112
7.4. Життєвий досвід Надії Суровцової. Урок для наступних поколінь .	119
Висновки	123

Література.....	124
------------------------	------------

Content

CHAPTER 1. DEVELOPMENT OF ENTREPRENEURIAL UNIVERSITIES AS A NECESSITY IN CONDITIONS OF ECONOMIC INSTABILITY AND FINANCIAL TURBULENCE

Введение	12
1.1. The genesis of the concept of "entrepreneurial university" and the model of universities in the context of the transformation of their activities	13
1.2. Analysis of foreign experience in the formation and development of entrepreneurial universities	19
1.3. Sources of funding for higher education institutions in Ukraine	24
1.4. Ways of restructuring and formation of entrepreneurial universities in Ukraine	28
Выводы	29

CHAPTER 2. INTEGRAL ASSESSMENT OF THE REGIONS OF THE RUSSIAN FEDERATION BY THE LEVEL OF RURAL DEVELOPMENT

Введение	31
2.1. Methodology for the integral assessment of the socio-economic rural development	31
2.2. Assessment of the demographic situation in rural areas	34
2.3. Assessment of territories according to the standard of living of the rural population	35
2.4. Assessment of rural areas by level of development agricultural production	36
2.5. Assessment of the state of social infrastructure rural areas	38
2.6. Assessment of the state of engineering infrastructure rural areas	41
2.7. Formation of a typological grouping of rural areas, taking into account differentiation by the level of socio-economic development and population density	43
Выводы	46

CHAPTER 3. INTERNATIONAL BUSINESS AS A FORM OF INTERNATIONAL ECONOMIC RELATIONS

Введение	48
3.1. The essence, specificity and main features of international business	48
3.2. Stages of international business development	51
3.3. Ukraine in the system of modern international business	55
3.4. The current state of Ukraine's international trade as the main form of international business	57
Выводы	63

CHAPTER 4. MECHANISM OF REGULATION OF ENVIRONMENTAL TAXATION IN UKRAINE IN THE CONTEXT OF NATIONAL SECURITY TAKING INTO ACCOUNT WORLD TAXATION EFFECTIVENESS EXPERIENCE	65
CHAPTER 5. CHARACTERISTICS OF THE MONETARY POLICY OF THE UNITED STATES OF AMERICA AND GERMANY	79
CHAPTER 6. ECONOMIC ACTIVITY AND ENTREPRENEURSHIP IN UKRAINE (SECOND HALF OF THE NINETEENTH CENTURY- EARLY TWENTIETH CENTURY): ETHNIC ASPECTS	
Введение	86
6.1. Economic activity and entrepreneurship of the Ukrainian population	87
6.2. Jewish entrepreneurship	90
6.3. Economic practices and entrepreneurship of Russians	92
6.4. Management and entrepreneurship of the Polish ethnic group.....	94
6.5. Economic activity of Germans and Crechs.....	98
Выводы	103
CHAPTER 7. WILLS OF PREVIOUS GENERATIONS (TO THE 125TH ANNIVERSARY OF NADIA SUROVTSOVA)	
Введение	105
7.1. The beginning of the life of Nadezhda Surovtsova. Emigration	105
7.2. Return of N.V. Surovtsova to Soviet Ukraine. Arrests.....	108
7.3. Nadezhda Surovtsova's love of life, optimism and humor.....	112
7.4. Life experience of Nadezhda Surovtsova. A lesson for future generations	119
Выводы	123
References	124

ГЛАВА 1.¹ РАЗВИТИЕ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКИХ УНИВЕРСИТЕТОВ КАК НЕОБХОДИМОСТЬ В УСЛОВИЯХ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ НЕСТАБИЛЬНОСТИ И ФИНАНСОВОЙ ТУРБУЛЕНТНОСТИ

РОЗВИТОК ПІДПРИЄМНИЦЬКИХ УНІВЕРСИТЕТІВ ЯК НЕОБХІДНІСТЬ В УМОВАХ
ЕКОНОМІЧНОЇ НЕСТАБІЛЬНОСТІ ТА ФІНАНСОВОЇ ТУРБУЛЕНТНОСТІ
DEVELOPMENT OF ENTREPRENEURIAL UNIVERSITIES AS A NECESSITY IN CONDITIONS
OF ECONOMIC INSTABILITY AND FINANCIAL TURBULENCE

DOI: 10.30888/2663-5569.2021-19-02-013

Introduction

In the face of reduced budgetary funding for higher educational institutions, each head and administrative staff of the university is thinking about new sources of funding for his educational institution. Abroad, the concept of "entrepreneurial university" has long been known, but in Ukraine they have recently begun to study this issue. Due to the crisis caused by the global pandemic Covid-19, Ukraine significantly reduced funding for higher education institutions in 2020, which negatively affected the functioning of Ukrainian universities. One of the key mechanisms that has recently attracted the attention of executives institutions of higher education and is an effective method in conditions of limited budgetary funding - it is an entrepreneurial university.

Nowadays, entrepreneurial universities are spread all over the world and are attracting more and more interest in Ukrainian institutions of higher education. This trend can be attributed to several reasons. First, the entrepreneurial university is believed to accelerate the development of the regional economy. Second, the entrepreneurial university does not depend on third-party funding and has the freedom to use financial resources. Thirdly, the entrepreneurial university serves as a mechanism for the transfer of innovations designed to solve many economic and social problems. Moreover, universities are characterized by a strong concentration of scientific personnel, which are important for any innovative enterprise. And the last important argument is that universities can motivate higher education seekers and teachers.

Many foreign and domestic scientists, such as: Romanovsky A.A. [one], Kalenyuk I., Dyachenko A. [2], Kraus N.M., Kraus K.M. O.V. Manzhura [3], Kovalyuk T.V., Kobets N.M. [4], Sin A.S. [5], Belyalov T.E. [6], Itskowitz G. [7], Rothaermel F., Agung S., Jiang L. [eight], Clark BR, [9], Wissema JG, [10], Etzkowitz H., Ranga M.[eleven], Urbano D., Guerrero M. [12], Bronstein J., Reihlen M., [13], Chrisman J. [14], Mowery David C., [15], Grudzinsky A.A., [16], Gutkevich A.E. [17], Ivaschenko N.P. [18], Ropke J. [19], Ivinskaya IV. [20] and others in their works investigated the current state, problems and prospects for the introduction of entrepreneurial universities in the world and the advanced experience of economically developed countries on this issue.

¹ Авторы: Петренко В.С., Карнаушенко А.С.

1.1. The genesis of the concept of "entrepreneurial university" and the model of universities in the context of the transformation of their activities

In 1998, Dr. Burton Clarke from the California Institute was the first to propose the term "entrepreneurial institute". According to the author, the key feature of such a university is the absence of fear to generate ideas, commercialize and distribute them. The University is not afraid to take on the risks arising from the development of new practices, the result of which is difficult to determine; it strives to become a stable independent structure. The university administration sees no danger of upsetting the quality of education and academic traditions. It is noted that the "entrepreneurial university" has a special management style that ensures strategic interaction with the participants in the innovation system and the flexibility of the higher educational institution itself [1, p. 8-21].

According to T.E. Voronkova: "The methodological basis of the concept of an entrepreneurial university, understanding its role in the life of modern society is the concept of the entrepreneurial university by B. Clarke, as well as the concept of the triple helix by G. Itskovits, within which the entrepreneurial university is the driver of the development of the entire model, uniting the state, business community and universities ". B. Clarke noted "An entrepreneurial university through a set of conditions (characteristics) that such an institution of higher education must comply with. Among them: a strengthened guiding core (administration), an expanded development periphery (assuming a high degree of decentralization), a diversified funding base, stimulated academic structures and an integrated entrepreneurial culture "[22, p. 21-26].

H. Etzkowitz provided the following definition of the concept of "entrepreneurial university": "a higher educational institution that, in addition to traditional sources of funding, actively develops and uses patents, research and other areas of contractual cooperation with private enterprises as effective tools to expand funding sources and investment inflow to the university ". According to G. Itskovets, the mission of the new university is the capitalization of knowledge [7, p. 150-155].

The scientist P.G. Shchedrovitsky created his theory of the evolution of the university. In his theory, higher educational institutions are divided into five generations, the first of which includes early universities that arose in monasteries in free cities [22, p. 69]. The second generation are universities that appeared in the 17-19 centuries to train civil servants, create and support bureaucracy. The third generation contains higher education institutions in America and Germany since the end of the 19th century. until the beginning of the 20th century, who were engaged not only in educational activities, but also in scientific research. The fourth generation is the post-war higher educational institutions, conducting scientific and project activities. The last fifth generation of universities carries out educational, scientific, design and consulting activities,

Professor P. Schulze put forward two main characteristics of the entrepreneurial university [24, p. 95]:

- entrepreneurial education - training future entrepreneurs;
- business activities of the universities - the creation of technology parks,

business incubators, spin-off companies. universities actively involves students in entrepreneurial activities, providing them with consulting and resource support.

Burton Clark points to five key elements of an entrepreneurial university, which not only define an entrepreneurial university, but also serve as the main directions of transformation of any university into an entrepreneurial one: an integrated entrepreneurial culture, an academic stronghold, a diversified funding base, an extended development periphery [21, p. 21-26].

Universities that do not care about their reputation or are elite in the public education system may not need a development strategy, continuing to rely on their reputation or government support. If universities are interested in raising their reputation, want to get rid of a weak position in the education system, they need to rebuild their own views on the management of the entire university. This management must quickly adapt to the changing environment, quickly rebuild according to new tasks, and quickly reconcile the traditional values of the university with the entrepreneurial ones.

The extended periphery includes two types of external structures. Firstly, these are professional departments focused on external relations, it is the departments that are engaged in fundraising, the development of intellectual property, the transfer of knowledge, interaction with business, and maintaining relations with alumni. Secondly, these are research and development departments dealing with various business problems. These centers are flexible and easy to set up and dissolve. They bring the university income from solving a variety of problems that are important for social and economic development. At the same time, university departments continue to maintain their importance, knowledge, competence in various disciplines that are very valuable to be neglected.

The next element is a diversified funding base. A university that has begun to reorganize itself into a completely different type of activity requires significant financial resources. Since there is a tendency towards a decrease in the amount of budgetary funds allocated by the state. Entrepreneurial universities use similar situations to their advantage. They seek to receive funds from third sources: commercial companies, local governments, charitable foundations, royalties, income from services provided by the university, student tuition fees.

The behavior of an entrepreneurial university must comply with the following principle of institutional autonomy: no dependence on funding sources.

The fourth element is stimulated academic structures. When a higher education institution becomes an entrepreneurial institution, traditional activities remain a stronghold. They are the operational base of the university, serve as platforms for training and research. These departments are where most academic work is usually done.

And the last, fifth element is an embedded entrepreneurial culture. This culture is about the culture of high-tech enterprises - they are about change.

Modern universities, under the influence of many significant factors, are actively transforming. Considering that such a transformation concerns the entire complex of their main functions, we can talk about changes in the models of modern universities, taking place while preserving their classic models.

The university as a social institution began to function in the Middle Ages and became the main institutional entity operating with knowledge in society. By the period that began in 1815 and ended around 1850, the formation of classical models of the university, including research, was taking place, universities in Europe and throughout the world were exclusively educational institutions; they did not do research work.

To the classical models of universities, with a certain degree of convention, include:

- German the model of the Humboldt Research University, where scientific and educational activities acted as inextricably linked components of university life. Students should gain experience in scientific activity in contact with advanced science, in the process of a continuous search for new scientific knowledge. Its characteristics are: Humboldt ideology, which extols science and creativity - the creation of new knowledge, which was considered the main driving force behind the development of a new German society and a new citizen; competition and decentralization in the German university system, where the main focus was on the efficiency of work and the status of professors; the state that has removed the main powers related to the appointment of professors from universities and assumed them,

- British model of a boarding university (Oxbridge model), based on close communication between students and teachers. Such communication in the form of individual lessons of a student with a mentor-tutor attached to him was considered at least important for the formation of intellectuals than attending lectures and seminars;

- French model of universities - "big schools", which are caste universities with a special atmosphere that expresses the spirit of a meritocratic community that asserts itself as a management elite;

- Hkaga model, where the university course is based on a general educational program with a pronounced humanitarian orientation [17].

Now, in the period of society's transition from industrial to post-industrial, information age, universities are undergoing especially profound transformations that involve their institutional changes.

Among the new university models, there are pragmatic, religious, countercultural and the model of a politicized university. For example, in the pragmatic model, the function of the university is reduced to offering educational and scientific "products" that are in demand by the society. This model focuses on such activities that are not typical of the classical models of the university, such as commerce, service and entrepreneurship.

Experts identify five basic models of universities that exist now and are likely to remain in the future (Table 1).

Despite the many models, the main trend that determines the changes in the modern university is its transition from the 1.0 university model to the 3.0 university model.

University 1.0. is engaged only in educational activities, carries out the transmission of knowledge, training and provides a social lift. University 2.0. Is a research university performing simultaneously two missions - educational and research. Towards University Functions 2.0. includes the creation of new knowledge

through research activities and consulting services for business. University 2.0 carries out scientific research at the request of the industry and creates technologies "on demand". The main mission of such a university is the reproduction of new knowledge, and personnel training is embedded in the scientific process. An even higher status is inherent in University 3.0, where the third mission arises - the commercialization of knowledge and technology. Such a university manages intellectual property rights, forms an entrepreneurial ecosystem, promising technological markets, which turns into a platform for creating the country's economic superiority at the global level. It is these universities that define the face of the modern technological revolution [25, p. 216-222].

Table 1 - Five models of universities of the present and future

University models	Specifications
the Elite University	University with a strong global brand, significant endowment, rich in centuries-old history and world-class professors.
The mass university	University that will provide quality education for the growing middle class around the world. One of the results of training in this type of secondary education institution will be the opportunity for graduates to find employment in leading companies in the world.
The niche university	University with a narrow specialization, which have managed to take their place in the international division of intellectual labor and become world leaders in certain areas of research or education.
The local university	University that play a key role in the development of the economy at the city or regional level - through the training of qualified personnel or the organization of applied research requests from regional companies, authorities and the local community.
The lifelong learning mechanisms	A new form of higher education, which will allow you to study various training modules provided by both educational institutions and specialized companies, without visiting any one HEI.

The Organization for Economic Co-operation and Development's Education and Skills 2030 project has identified some of the innovative features of the 21st century education model. Such models are just emerging, but tomorrow they can become the new norm of the education system [26, p. 9-11]. Table 2 presents the features of the traditional and new education systems according to the research.

Within the framework of the University 3.0 model, new formats of universities appear, such as entrepreneurial, innovative, network, which perform not only educational and research functions, but also the functions of an integrator of the main processes in the innovation ecosystem. The university becomes an active participant in the processes related to technological entrepreneurship, business development, and the formation of new markets.

Table 2 - Comparative characteristics of traditional and "new" education systems

Peculiarities	Traditional educational system	Embodying education system "New reality"
Education system	The education system is independent education	The education system is part of a larger ecosystem
Responsibility and interested parties	Decisions are made by a select group of people and thus become accountable and responsible for the decisions made. Division of labor (leaders manage, teachers teach, students listen to teachers and learn).	Decision making and responsibility is shared among stakeholders, including parents, employers, communities, and students. Shared responsibility (everyone works together and takes responsibility for the student's education and students also learn to be responsible for their own learning).
Approach to efficiency and quality of experience university	Most Valuable Results: Student performance, student achievement are assessed as indicators for assessing accountability systems and improving the system. Focus on academic performance.	Evaluating not only the "results" but also the "process" (apart from the progress of students and their achievements, the learning experience of students in itself has an intrinsic value). Focusing not only on academic performance, but also on the holistic well-being of students.
Approach to curriculum development and learning progress	Linear and standardized learning (the curriculum is developed based on a standardized linear model of learning and progress).	Non-linear progression (recognizing that each student has their own learning path and is equipped with different prior knowledge, skills and attitudes when he / she starts learning).
Monitoring focus	Accountability and Compliance Assessment.	The accountability of the system, as well as its improvement (for example, continual improvement through constant feedback from all levels).
Assessment of students	Standardized Testing	Different types of assessments are used for different purposes.
Role of students	Learning by listening to the instructions of teachers, but at the same time student autonomy arises and grows.	Student freedom of action. The student is an active participant in both the student community and cooperation, in particular, community of educators.

Currently, under the influence of many significant factors, the university is actively transforming. Considering that such a transformation concerns the entire complex of its main functions, there is a change in the models of modern universities as a whole. The main trend is towards University 1.0 to University 3.0 and further to University of the Future 4.0 (Table 3).

However, not all Ukrainian higher educations are research University 2.0 and have sufficient potential for the transition to the third stage, where the transfer and commercialization of scientific discoveries is becoming one of the main areas of activity of the institution of higher education. Universities do not carry out enough

Table 3 - Comparative characteristics of university models

Model	Model characteristics	Implementati on time	The target audience	Sources of financing
University 1.0.	- the classical model of the university; - source of new knowledge; - training of personnel for sectors of the economy; - encouraging creativity and supporting scientific research.	by 2000	students of higher education establishments	Tuition fee, donation
University 2.0.	- the classical model of the university, - personnel training, - transmission of knowledge, - "Pure science", the executor of the GDR, the choice of the GDR project based on the needs of the market; - commercialization of know-how is an initiative of individual research teams; - the important role of the state financing and regulation.	since 2000	university students	Tuition fees, state
University 3.0.	- innovative (entrepreneurial) model of the university, - economic autonomy, - own development strategy, - culture of entrepreneurship; training of entrepreneurial personnel; - commercialization of know-how, - making a profit from the knowledge generated; - active cooperation with business; - research university, the presence of inter-institutional transdisciplinary experienced teams, - consistency in partnerships, - continuity of learning, - multicultural organization, - mega mass education universities .; - socially responsible organization - "service to the community".	since 2015	whole population	State, own funds, including income from commercialization and
University 4.0.	- a new model of the university, - center for social development, - center for the development of territories and sectors of the economy, - unification of educational models around the world; - the principle of platforming; - combination of mass and elite education.	from 2026-2030	whole population	Income from commercialization and scientific and technological activities

scientific research, the results of which could be actively needed in society. While the formation of the University 3.0 provides for the sequential passage of the university

through three main stages of development: 1.0 - an educational university, 2.0 - an experienced university, and 3.0 - a university that benefits from the results of scientific activity (commercializes the results of its scientific activity) [26; 35]. Various universities are at different stages of development models and independently determine their mission. At the same time, competition continues between different models of universities, and stable niches and breakthrough formats are being identified.

Switching to a new model of the university in practice and carrying out a systemic restructuring of existing educational institutions is an extremely difficult task that not every university can do. One of the successful examples is the Arizona State University in the USA, whose leadership, over 10 years, managed to bring the university to a new model of the American Research University based on interdisciplinary research and development, high-quality mass education (more than 72,000). students) and active participation of the university in the development of the region and local communities. Other notable examples are Stanford, Harvard and the Massachusetts Institute of Technology (MIT), which have a strong core of experience, are moving towards the commercialization of developments and the formation of an entrepreneurial environment around universities [33]. For example, MIT alumni are founders of more than 25 thousand operating companies with an annual turnover of \$ 2 trillion. dollars, which is equivalent in scale to the eleventh economy in the world. Therefore, it is advisable to consider the experience of establishing entrepreneurial universities abroad.

1.2. Analysis of foreign experience in the formation and development of entrepreneurial universities

One of the modern trends in the development of the world higher education system is the formation and spread of entrepreneurial universities. Traditionally, the best foreign practices are considered in the framework of the Atlantic model of higher education (for example, the experience of the Massachusetts Institute of Technology in the United States, described by Itskowitz [7, pp. 58-82]). This model is characterized by institutional and financial autonomy of universities, a high level of self-government, indirect control by the state and close ties with business [7; 11].

Within the framework of the continental model of higher education, the study of entrepreneurial universities in Sweden, Finland and the Netherlands, conducted by B. Clarke at the end of the 20th century, stands out. [9; 21]. At the same time, in his study, B. Clarke does not distinguish between the universities of the Atlantic and continental models of higher education, highlighting five general characteristics that an entrepreneurial university must comply with [9, p. 21-26].

Features inherent in the entrepreneurial universities of the continental model at the present stage:

firstly, the high turbulence of the environment and the need for universities to meet the new challenges of the second decade of the 21st century. These challenges include: the massification of higher education resulting from this problem of

financing and the quality of higher education, an increase in the role of the university in the socio-economic development of the region;

secondly, from the point of view of the possibilities of applying foreign experience for Ukraine, it is more interesting to consider the development of entrepreneurial universities precisely within the framework of the continental model, which is characterized by the hierarchy of educational institutions, close ties with government agencies (sometimes direct ministerial regulation), as well as historically less close relations universities with a business community, now experiencing a stage of active development [9].

The peculiarity of financing the system of higher education in the Netherlands is the prevalence of government sources. Thus, the first source of funding is government grants for research (direct government funding), the second is subsidies allocated by the Netherlands Organization for Scientific Research (NWO) for specific research projects (indirect government funding), the third - international and national government bodies and non-profit organizations. At the same time, the share of private sector financing in the third source is about 10%. In general, funds allocated by the national government to fund research universities consist of an educational component (41%) [24].

In Germany, higher education institutions are either funded by the government (279 educational institutions) or accredited by the government (108 educational institutions). And despite a growing number of private institutions, many of which have been established over the past few years, most tertiary institutions are public. Private higher education institutions are small institutions offering only a very limited range of programs (eg business structuring, media, design). Almost 94% of all students in Germany study at state universities [33].

In Ukraine, despite the rapid development of the non-state education sector, the priority of state institutions of higher education is also observed (as of 2018/2019, there are 10 students of state universities for every student of a non-state university). The predominant role in the formation of the vector of educational policy at all levels is played by the state, nevertheless, researchers note a significant gap between higher education and the real sector of the economy [9, p. 90-91].

Features of the development of entrepreneurship at the Technical University of Eindhoven (Netherlands) and the Technical University of Munich (Germany) were selected for research for several reasons.

Firstly, these institutions of higher education belong to the continental model of the higher education system, so their experience is of interest to Ukrainian universities.

Secondly, each of them is one of the best examples of building successful interaction with business (industry) in their country, as evidenced by the results of numerous ratings and won competitions.

The author highlighted the main activities to strengthen relationships with industry inherent in the universities of Eindhoven and Munich:

1. development of common innovations;
2. technology transfer;
3. business education development;

4. support for startups;
5. participation in regional consortia;
6. activation of interaction with small business [34].

Let's consider these characteristics in more detail.

1. Development of joint innovations, which implies the strengthening of strategic partnerships with large companies in the region. Eindhoven University of Technology is developing a strategic partnership with ASML, one of the largest manufacturers of photolithographic systems in the Dutch microelectronic industry. The partnership is based on holding regular meetings with representatives from the R&D department of the company to discuss current and new projects (one of these projects is devoted to mathematical optimization of chips). Additional areas of cooperation between the university and the company are testing equipment in the laboratories of the university and various scholarship programs for students.

However, in addition to clear advantages, this type of strategic partnership also has negative consequences for universities. Among them: increased dependence on big business, which can be expressed in a change (shift) of the research trajectories of universities for the priorities of partner companies. Moreover, "from a scientific point of view, most commercially profitable developments are trivial" [33, p. 132], and this may negatively affect the development of fundamental university science in general.

Creation of special structures to expand cooperation with technology-oriented companies at the regional, national and international levels.

To achieve these goals, the Eindhoven Technical University created the Innovation Laboratory, which provides large industrial enterprises, small businesses and business scientists with a wide range of services, including: contracts for scientific research and educational activities; general research projects; R&D and internship for graduate students; postgraduate program.

The UnternehmerTUM Center was established by the Technical University of Munich, which is the main center for innovation and business creation at TUM and consists of the public institute UnternehmerTUM GmbH and its subsidiary UnternehmerTUM Project GmbH. The development of UnternehmerTUM has made the Technical University of Munich one of the leading institutions for innovation and business creation in Europe. It is not just a platform for students studying at TUM; it also provides ample opportunities for researchers, entrepreneurs and professionals, and is a source of inspiration for companies from a variety of business areas. In general, the creation of such structures is not a characteristic feature of these universities - this is typical of most entrepreneurial universities of both continental and Atlantic models of higher education [33, p. 33].

2. Technology transfer. Eindhoven University of Technology is actively involved in the marketing and promotion of its technologies through licensing and joint spin-offs in the early stages of the technology cycle. In the case of joint spin-offs, the university is responsible for science and technology, while industry provides general management and finance. Since 2004, 32 joint spin-offs have been created on the basis of the university. Such a functional division is rationally substantiated and prevents the "fading" of the spin-off activity, which is especially important for Ukraine. Experts note that obstacles to the development of spin-offs in Ukraine are:

the difficulty in attracting external funding, the inability of universities to finance spin-offs (most of the currently inactive spin-offs are with 100% university participation), errors in management (including in the registration of intellectual rights), the creation of spin-offs from above (and not in response to business requests). Borrowing the interaction model of the Technical University of Eindhoven and its implementation in Ukraine will contribute to solving these problems.

3. Business education development. In addition to the designated joint innovations and technology transfer, the experience of the Technical University of Eindhoven in the development of business education is interesting for Ukrainian universities. For example, the university offers small business courses for its undergraduate students and certified entrepreneurship programs for its undergraduates. Specialists working in high-tech enterprises are recruited to participate in seminars and meetings with experts. In turn, enterprises support university researchers, students and alumni in the implementation of their business plans for the commercial exploitation of scientific research through the creation of high-tech start-ups [34].

Moreover, business is actively involved in the training of qualified personnel and, thanks to this, has the opportunity to adjust the content of education and subsequently save significant funds on graduates' training. However, this practice also has a downside, which is the bias of the adjusted programs. D. Bock, regarding the experience of medical faculties in the United States, writes that “as a last resort, medical faculties should categorically prohibit any interference of corporations in the planning of educational programs and the content of presentations” [33, p. 194]. The Technical University of Munich also pays great attention to the development of business education. An important feature of it lies in the desire to make its students not only the best in a particular field of research, but also give them the opportunity to use their knowledge in a business environment (students must master key knowledge skills to create their own business). In addition, UnternehmerTUM also offers development programs and special seminars for graduate and doctoral students. In addition, business professionals can participate in these programs and seminars and improve their knowledge in the field of innovation and entrepreneurial skills [7, p. 154-159].

Such practices demonstrate that an increase in entrepreneurial activity and attracting students does not negatively affect the quality of their education, but, on the contrary, is an additional incentive to intensify and increase interest in the learning process, students see a real benefit from studying specific disciplines and features of the practical application of the knowledge gained.

Among the practices that are interesting for Ukraine, one can single out the organization of special seminars on business planning, in which participants learn presentation techniques, and also receive feedback on their business ideas (about 150 business plans are developed annually within the framework of such seminars). An important feature of the seminars is that all teachers work in the field of business and have a practical understanding of how to start and manage a company. International business professionals regularly lecture and organize special "spring and summer schools" for masters and graduate students, thereby creating an excellent platform for

interaction and development of business creativity [7, p. 154-159].

For example, the Manage & More program was developed specifically for highly motivated graduate students and is now offered in all thirteen faculties of TUM. Each year 40 students apply for a scholarship to practice in projects and workshops where they can learn interpersonal skills and teamwork. All of these trainings are combined with the development of innovative business ideas. In addition, since 2008, UnternehmerTUM GmbH has developed and implemented an Executive MBA in cooperation with the Leipzig Graduate School of Management. This one-year course provides 20 professionals and business leaders in the industry, as well as entrepreneurs, the chance to obtain an academic education in combination with the development of their own innovative project, and sometimes - their own start-up [8].

This practice contrasts itself with the traditional accusation for Western universities that they pay more attention to research than teaching, and thus neglect the interests of students [1]; success in teaching does not bring additional remuneration to teachers.

4. Support for startups. Eindhoven University of Technology offers various types of start-up support (for students, alumni and other interested parties) through Technostars (seed fund) and Incubator 3+, consisting of coaching, consulting, lending and special placement conditions. Meetings are held on a regular basis with a focus on topics of particular interest to aspiring entrepreneurs. According to the annual report, the university has created more than 83 companies, received 64 patents and 42 licenses, and won 11 grants to increase the value of knowledge. With regard to small and medium-sized businesses, the university was the executor of 104 tasks subsidized by the Dutch government (Innovation Grants Regulation of the Dutch government) [8].

The Technical University of Munich also pays great attention to the development of startups. The UnternehmerTUM Project GmbH company was created in order to expand and use in practice the knowledge gained in the course of UnternehmerTUM GmbH work. The goals of this company are to help develop start-up entrepreneurial teams and conduct research and projects of existing companies, for example, in the development of new applications and, of course, market research. The division of the center into two parts (UnternehmerTUM GmbH and UnternehmerTUM Project GmbH) clearly shows that UnternehmerTUM is not only engaged in educational activities, but also helps its listeners to promote their ideas in the market.

However, universities should be careful to support companies set up by their professors, even if this support is provided through so-called buffer organizations. it can create a conflict of interest and pose the risk of dependence of professorship on commercial reasoning [1].

5. Participation in regional consortia. Eindhoven University of Technology participates in a number of regional consortia, in particular it has partnerships with major knowledge providers in Brainport and Elat.

Brainport, the smartest region of 2018 (as defined by the Intelligent Community Forum (ICF)), is one of the premier innovation hubs and home to world-class

business and research institutions. The Brainport-Eindhoven region is a powerful innovation player on a European and global scale: it accounts for a third of all private research spending in the Netherlands. The economic success of the Brain-Port-Eindhoven region is the result of a unique collaboration between industry, research institutes and government.

This triple helix of cooperation creates a very favorable climate for internationally renowned companies as well as innovative small and medium-sized enterprises in the region. This experience is especially interesting for Ukraine regarding the innovative development of regions.

6. Enhanced interaction with small businesses. It is more difficult for any university to establish interaction with small and medium-sized businesses than with large ones. This problem is also acute for Ukrainian universities, therefore, consideration of the experience of its solution by the Technical University of Eindhoven is especially important. In order to develop cooperation with small businesses, the university has partnered with the Fontys University of Applied Sciences, the Brabant Regional Development Agency and United Brains ("United Brains"), which serves as a kind of link between small business and academic entrepreneurs. On the United Brains website, a user can leave a question (or, for example, a request to conduct a study), to answer which experts from partner universities are involved. In this way, the user and the universities establish interaction and themselves, in turn, become partners. This approach contributes to both the innovative development of small and medium-sized businesses and the strengthening of entrepreneurship in universities [33, p. 178-183].

Taking this into account, the experience of the Technical University of Eindhoven should be applied, offering its services through the United Brains platform in conjunction with other ZVOs (expanding the range of research areas) and the Regional Development Agency, which contributes to focusing research on the needs of the region, including small businesses.

1.3. Sources of funding for higher education institutions in Ukraine

According to Part 1 of Art. 79 of the Law of Ukraine "On Education", sources of funding for educational institutions can be:

1. the state budget;
2. local budgets;
3. payment for the provision of educational and other services in accordance with concluded agreements;
4. payment for research work (services) and other work performed by order of enterprises, institutions, organizations, other legal entities and individuals;
5. income from the sale of products of training and production workshops, enterprises, workshops and farms, from the lease of premises, structures, equipment;
6. grants from domestic and international organizations;
7. dividends from securities, interest on deposits and placement of the special fund in the current accounts of public sector banks;

8. voluntary contributions through funds, material values, intangible assets received from enterprises, institutions, organizations, individuals;

9. other sources not prohibited by law [27].

The Verkhovna Rada of Ukraine on December 15, 2020 adopted the Law of Ukraine "On the State Budget of Ukraine for 2021" [28]. According to this law, "... in the State Budget for 2021, the Ministry of Education and Science of Ukraine provides for expenses in the amount of UAH 139.5 billion, which is UAH 26.6 billion more than in 2020. Basically, these are funds to increase wages from January 1 by 20% and from December 1, 2021 - by 8.4%. "

This allocated amount of national expenditures (subventions) - UAH 103.7 billion, which is UAH 20.1 billion more than last year, will be directed to the following expenditure items:

"one. educational subvention (teachers' salaries) - UAH 99.65 billion (in 2020 - UAH 80.9 billion);

2. Subvention for the creation of educational and practical centers for vocational education - UAH 0.15 billion (in 2020 - UAH 0.1 billion);

3. Subvention for the provision of state support to persons with special educational needs - UAH 0.5 billion. (in 2020 - UAH 0.5 billion);

4. Subvention for the provision of general secondary education "New Ukrainian School" - UAH 1.42 billion (UAH 0.4 billion - professional development of teachers, UAH 1.02 billion - purchase of teaching aids and equipment) (in 2020, 1, UAH 06 billion for the purchase of training aids and equipment);

5. Subvention for the implementation of the Wealthy School for Better Results program - UAH 1.0 billion (in 2020 - UAH 0.5 billion) ”.

In 2021, a new subvention of UAH 1.0 billion is envisaged for activities aimed at combating the acute respiratory disease COVID-19 and its consequences during the educational process in general secondary education institutions.

Public expenditures of the Ministry of Education and Science for 2021 amount to UAH 35.8 billion, which is UAH 6.5 billion more than in 2020, in particular:

- “Training of personnel by institutions of higher education - UAH 20.95 billion;

- training of personnel by institutions of professional higher education - UAH 4.65 billion;

- payment of academic scholarships - UAH 3.94 billion;

- scientific and scientific-technical activities of the Western Military District and scientific institutions - UAH 824.8 million;

- Fund for the Development of Institutions of Higher and Professional Higher Education - UAH 250 million, which will be used to ensure the implementation of fire safety measures in the premises of educational buildings and hostels, to carry out repair work in the hostels of educational institutions;

- ensuring the activities of the National Research Foundation, grant support for scientific research and scientific and technical (experimental) developments - 732.8 million UAH;

- support of priority areas of scientific research and scientific and technical (experimental) developments in higher education institutions - UAH 100 million;

- fulfillment of Ukraine's obligations in the field of international scientific, technical and educational cooperation, participation in the framework program of the European Union for research and innovation - UAH 326.9 million;

- publication, purchase and delivery of textbooks and manuals - UAH 574.2 million;

- development, examination, purchase, maintenance and placement in information and telecommunication systems of distance courses for applicants for complete general secondary education and teachers - UAH 18.5 million;

- financing of five state investment projects - UAH 328.9 million, of which three are transitional and two are new (reconstruction of the educational and recreational center "International Center for Children's Scientific Creativity" ZVO in the name of M.E. Zhukovsky);

- purchase of equipment for laboratories, training workshops and expositions of the scientific and educational space of the Museum of Science in Kiev (exposition "Mathematics") - 54 million UAH "[29].

The Ministry of Education and Science has published a detailed distribution of funds from the state budget among higher education institutions. In total, the Ministry of Education and Science spent UAH 16.26 billion on higher education institutions in 2020.

As the Minister of Education and Science G. Novosad noted: "We have made an important step towards transparency and openness of finances. For the first time, the Ministry of Education and Science published data on the distribution of public funds between higher education and clear criteria for this distribution. Each university received funding depending on the results of its work and an incentive to develop more dynamically. "

Since 2020, higher education institutions are funded according to a formula where universities with better performance receive more funding than last year. This distribution was fixed by the Decision of the Verkhovna Rada of December 24, 2019 [30].

The calculation of the amount of funding in 2020 was made by the Ministry of Education and Science according to actual indicators, which include:

1. the scale of the university;
2. contingent;
3. regional coefficient;
4. positions in international rankings;
5. the amount of research funds that the university attracts from business or international grants [30].

Since this year, the level of employment of graduates, which the Ministry of Education and Science will find using the applications of the State Employment Service, has been added to the above indicators. For a gradual transition in 2020, restrictions were introduced for the minimum and maximum changes in the budget of each institution of higher education - 95% and 120% from 2019, respectively.

According to the official data of the Ministry of Education and Science: "136 institutions of higher education and 12 of their branches with their own estimates will receive funding according to the formula. In 2020, 94 establishments will receive

100-120% of the 2019 budget, and 54 - 95-99% of the 2019 budget ”[30].

According to the new calculation of funding according to the formula, in 2020 17 universities received more budgetary funding by more than UAH 15 million, namely: Kiev Polytechnic Institute named after I. I. Sikorsky, Lviv Polytechnic, Kharkiv Polytechnic Institute, Sumy State University, Uzhgorod National University [31].

According to the aforementioned increase in funding, Deputy Minister of Education and Science Yegor Stadny said: “The new system of financing higher education encourages universities to develop and respond to the demands of the labor market. With increased funding already this year, they can invest that money in quality improvement. For example, increase the salaries of strong teachers. This will increase their motivation and improve the quality of education at the university ”[30].

The actual performance indicators of the university, according to which the Ministry of Education and Science calculates the distribution of funding, give the university a clear understanding in which direction they need to move in order to improve their budget funding.

To date, the actual number of applicants for higher education studying on a budgetary form of education (contingent) is only one of seven indicators affecting the formation of the budget of a higher education institution. Over the next three years, the weight of this indicator will decrease. By such actions, the state motivates universities to maintain their profile, and technical ones to support technical specialties.

The scale indicator plays a large role in increasing university funding, which motivates universities to join and use financial resources efficiently. After all, universities with fewer than 1000 applicants for higher education will receive less, and those with a large number of applicants for higher education will receive more [31].

Such an indicator as the indicator of the regional coefficient in the formula allows regional institutions of higher education to receive the best budgetary funding. In previous years, due to the outflow of applicants to large cities, regional universities lost applicants for higher education and did not have material and financial resources for development. By applying the regional coefficient, the state supports regional universes.

The presence of Ukrainian institutions of higher education in international ratings is an incentive to work on international recognition and reputation, increasing the chances of attracting foreign students. The ministry takes into account positions in the QS World University Rankings, The Times Higher Education World University Rankings and Academic Ranking of World Universities. Currently, five universities in the ranking have received additional funding for this indicator [32].

The amount of research money that the university attracts from business and international grants indicates that institutions are trusted by sponsors and / or businesses. The state, using this indicator, encourages universities to develop science and diversify sources of money.

Employment of graduates is an indicator that the Ministry of Education and Science began to use when calculating university funding in 2021. In 2020, the

Ministry of Education and Science will launch an electronic system that will monitor whether graduates of a particular HEI work in positions requiring higher education. This indicator will stimulate universities to improve the quality of education, take into account the needs of the labor market and facilitate the employment of their applicants for higher education [30].

The next step of the Ministry will be the development and introduction of comprehensive amendments to the legislation, which will provide financial autonomy of the university, together with the specialized committee of the Verkhovna Rada, and this is the main step from a traditional university to an entrepreneurial one.

1.4. Ways of restructuring and formation of entrepreneurial universities in Ukraine

The transformation of traditional universities into entrepreneurial universities provides for a change in the role of university management, the essence of which is to apply the methodology inherent in the private sector of the economy: maximum commercialization of manufactured products, search for providing a higher education institution with financial, material, human resources, development of an entrepreneurial mission. Educational reform in Ukraine began at the beginning of this century, so one can only assert about the initial stage of the most complex transformation process. The step-by-step movement towards University 3.0 in Ukraine is characterized by some difficulties. The expansion of the commercial focus in the context of weak government financial support and the bureaucratization of management systems cause controversy among the academic community. However, the introduction of an entrepreneurial culture is relevant for all domestic universities. Entrepreneurial activity contributes to their participation in the development of their region through the creation of a comprehensive innovative scientific and educational and training and production infrastructure. They can use the intellectual and material-infrastructure resources of the region for development. The new field of activity of universities includes the development and transfer of technologies, the commercialization of research results, business creation, intellectual property management,

Modern universities are taking on the mission of driving the social and economic development of the region. The level of the innovation index shows its potential for the development of the University 3.0. In the ranking of the countries of the world according to the innovation index (2020), Ukraine ranks 45th.

A significant part of higher education institutions function only as educational institutions for training personnel, in another part, along with training, scientific research is carried out, integrated into the educational process. Few universities have a full-fledged knowledge commercialization and research sector.

The problem is taking into account the requirements of the modern market, in particular, strengthening the practical orientation of mass higher education. In developed countries, there are discussions about the need for general higher education. This raises the question: should higher educational institutions meet the

needs of mass education or conduct elite training of specialists? The development of the global economy and the growth of knowledge production make higher education massive and directly responsible for the development of society. The expanding mass character of higher education is a fundamental resource that should be used for socio-economic development and, in particular, for the introduction of an entrepreneurial and technological culture. Competitive struggle for students should stimulate the growth of the quality of education. Remuneration is associated with the student population,

An entrepreneurial university promotes the development of the idea of a harmonious connection between educational services, research and academic entrepreneurship, which the economic system is able to increase the resources of scientific discovery with commercial potential so that it becomes a viable business [38]. Such a university plays an active role in the socio-economic development of the region as one of the main agents in the production of knowledge and provides students with new skills, develops entrepreneurial talent for a science-oriented business [36; 38]. The global role of new generation universities is not only in training personnel and producing scientific and innovative products, but also in educating young professionals,

The experience of the development of European universities shows that in the context of globalization and high competition in the market of scientific and educational services, there is no alternative to the commercialization of educational activities and scientific research, and hence the concept of an entrepreneurial university. A document from the renowned Dutch University of Twent notes: "The University of Twent is a university offering educational programs in technology and social sciences. We characterize ourselves as an entrepreneurial university that focuses its efforts in education and research to ensure the benefits of society as a whole. Entrepreneurial relationships permeate the entire university from students to professors. This is a state of mind, an intellectual approach to science and society, allowing to quickly respond to new challenges and accept new ideas "[37; 38].

Conclusions

This study used a systematic approach to the study of entrepreneurship in the field of higher education in the context of economic instability and financial turbulence.

Many authors, depending on the period in history, have put forward and continue to put forward different definitions of the concept of "entrepreneurial university". Burton Clarke noted that an entrepreneurial university must create new knowledge, commercialize it and disseminate it. At the same time, he identifies sixteen features that every entrepreneurial university should have. D. Ropke insists on the compliance of the university with three characteristics: the university itself should behave like an entrepreneurial organization, teachers and students should be entrepreneurs within this organization, the university should interact with the environment for the purpose of entrepreneurial activity. Professor Schulze cites two

main functions of an entrepreneurial university, namely the creation of future entrepreneurs, their education and the implementation of entrepreneurial activities by the university, the creation of business incubators, technology parks, etc. Obviously, the definition of Schumpeter is already included in the definition given by B. Clark.

According to the key elements put forward by B. Clarke, five models of universities of the present and the future were identified: elite universities, mass universities, niche universities, local universities, universities of “lifelong” learning. Currently, each university is faced with a strategic task of re-profiling into the new University 3.0 model.

Investigating the sources of funding for higher education institutions in Ukraine, it was found that the funding of some universities decreases due to the fact that they do not meet the conditions of entrepreneurial universities, and vice versa, some domestic universities have increased the amount of funding due to the improvement of the actual indicators, to which the Ministry of Education and Science relates: the scale of the university, the contingent, regional indicator, positions in international rankings, the volume of funds raised for research and employment of graduates of higher education.

The most striking example of the development of entrepreneurial universities stands out in the Netherlands and Germany. It is the experience of these countries that is a good example to apply it in Ukraine. After all, the peculiarity of financing the system of higher education in the Netherlands is the prevalence of government sources. In Germany, higher education institutions are either government funded (279 universities) or government accredited (108 universities). The author identified the main activities to strengthen relationships with industry inherent in the universities of Eindhoven and Munich: the development of common innovations; technology transfer; business education development; support for startups; participation in regional consortia; activation of interaction with small business. Considering the positive experience of the formation of entrepreneurial universities in Germany and the Netherlands,

So, in order for Ukrainian higher education institutions to transform into entrepreneurial universities, it is necessary to establish cooperation with the business environment, thus universities will receive important information about the training of professional personnel and will be able to provide the business community with services for the development of innovative products that will help customers of developments become more competitive products on the domestic and international markets.

ГЛАВА 2.² ИНТЕГРАЛЬНАЯ ОЦЕНКА РЕГИОНОВ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ ПО УРОВНЮ РАЗВИТИЯ СЕЛЬСКИХ ТЕРРИТОРИЙ

ИНТЕГРАЛЬНА ОЦІНКА РЕГІОНІВ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ ЗА РІВНЕМ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ

INTEGRAL ASSESSMENT OF THE REGIONS OF THE RUSSIAN FEDERATION BY THE LEVEL OF RURAL DEVELOPMENT

DOI: 10.30888/2663-5569.2021-19-02-002

Введение

В настоящее время в свете усиливающихся процессов демографической и социально-экономической деградации российского села необходима смена парадигмы развития сельских территорий. Требуется создание условий для повышения уровня и качества жизни сельского населения и устойчивого развития сельских территорий на основе полифункциональности аграрного сектора, многопрофильности сельской экономики и многоукладности аграрного производства.

2.1. Методика интегральной оценки социально-экономического развития сельских территорий

Обеспечение территориальной целостности и пространственное сплочение страны возможно только на основе государственного регулирования территориального развития, роль которого значительно возрастает в условиях высокой межрегиональной дифференциации сельских территорий. Поэтому так актуальны задачи интегральной оценки сельских территорий с учетом уровня социально-экономического развития регионов.

В соответствии с административно-территориальным устройством РФ и формой обобщения региональной статистики таксономической единицей типологии выступает субъект РФ в части его сельских территорий. Состав показателей, характеризующих типологические критерии и интегральные показатели, определен нами на основе оценки доступности объективных статистических показателей и их значимости в системе социально-экономических процессов. Разрабатываемая методики типологизации сельских территорий Российской Федерации, учитывающая дифференцированный подход в части плотности населения, предполагает предварительную формальную оценку уровня социально-экономического развития сельских территорий страны (в региональном разрезе) с применением интегрального (таблица 1).

Разработанная система индивидуальных индикаторов комплексно и всесторонне охватывает основные аспекты исследуемых параметров социально-экономического развития сельских территорий, опирается на достоверные статистические данные и позволяет сформировать пять сводных индикаторов, дающих обобщенную формализованную оценку:

² Авторы: Журавский А.С., Попова С.А., Колпакова Е.А.

Таблица 1 – Система индикаторов, характеризующих состояние сельских территорий РФ

Сводные индикаторы	Индивидуальные индикаторы
Индикатор 1. Демография	1. Коэффициент смертности; 2. Доля населения в возрасте старше трудоспособного; 3. Коэффициент рождаемости; 4. Доля трудоспособного населения; 5. Коэффициент миграции; 6. Чистый коэффициент воспроизводства населения.
Индикатор 2. Экономика 2.1. Уровень жизни	1. Уровень безработицы; 2. Уровень занятости населения; 3. Располагаемые ресурсы домашних хозяйств в среднем на члена домохозяйства; 4. Доходы бюджетов сельских поселений на душу населения.
2.2. Сельское хозяйство	1. Доля сельского хозяйства, рыболовства и рыболовства в структуре регионального валового продукта; 2. Продукция сельского хозяйства на 1 сельского жителя; 3. Удельный вес прибыльных организаций; 4. Рентабельность животноводческой продукции; 5. Рентабельность растениеводческой продукции; 6. Среднемесячная заработная плата работников сельского хозяйства, рыболовства и рыболовства.
Индикатор 3. Социальная и инженерная инфраструктура 3.1. Социальная инфраструктура	1. Охват детей дошкольным образованием; 2. Доля учителей с высшим педагогическим образованием; 3. Удельный вес обучающихся, нуждающихся в подвозе в организацию и обратно; 4. Число фельдшерско-акушерских пунктов на 10000 человек; 5. Обеспеченность средним медицинским персоналом на 10000 человек; 6. Обеспеченность врачами на 10000 человек; 7. Число учреждений культурно-досугового типа на 10000 человек; 8. Число спортивных сооружений на 10000 человек; 9. Число объектов бытового обслуживания населения на 10000 человек; 10. Число объектов розничной торговли на 10000 человек; 11. Доля сельских населенных пунктов, обслуживаемых почтовой связью; 12. Доля телефонизированных сельских населенных пунктов. 13. Доля домохозяйств, имевших широкополосный доступ к сети Интернет, %
3.2. Инженерная инфраструктура	1. Общая площадь жилых помещений, приходящаяся на 1 жителя; 2. Доля негазифицированных населенных пунктов; 3. Доля населенных пунктов, не имеющих водопроводы (отдельные водопроводные сети); 4. Доля населенных пунктов, не имеющих канализацию (отдельные канализационные сети) 5. Удельный вес общей площади, оборудованной водопроводом 6. Удельный вес общей площади, оборудованной канализацией 7. Удельный вес общей площади, оборудованной отоплением

- демографической ситуации;
- уровня жизни сельского населения;
- развития сельского хозяйства;
- состояния социальной инфраструктуры сельских населенных пунктов;
- состояния инженерной инфраструктуры сельских населенных пунктов.

Алгоритм расчета сводных индикаторов предполагает следующую последовательность вычислительных процедур:

1) Расчет значений индивидуальных индикаторов на основе частных статистических показателей за 2018 год, опубликованных в официальных,

публичных базах данных.

2) Нормирование фактических значений индивидуальных индикаторов для нивелирования вариативности индивидуальных индикаторов по размерности и единицам измерения. Нормирование разнородных индивидуальных индикаторов, представленных статистическими показателями двух типов – стимулами (S) и дестимулами (dS) – осуществлено методом линейного масштабирования с учетом максимальных и минимальных значений каждого индикатора в региональной выборке. Для перевода показателя-стимула (S) в индекс была использована следующая методика:

$$x^s = \frac{S - S_{\min}}{S_{\max} - S_{\min}} \quad (1)$$

где s – фактическое значение показателя – стимула, $S_{\min}$ и $S_{\max}$ являются минимальным и максимальным значениями показателя – стимула из совокупности исследуемых субъектов.

Для перевода показателя-дестимула (dS) в индекс была использована следующая методика:

$$x^{ds} = 1 - \left(\frac{dS - dS_{\min}}{dS_{\max} - dS_{\min}} \right) \quad (2)$$

где dS – фактическое значение показателя – дестимула, $dS_{\min}$ и $dS_{\max}$ являются минимальным и максимальным значениями показателя – дестимула из совокупности исследуемых субъектов.

3) Расчет значения сводных индикаторов выполнен способом усреднения нормированных значений индивидуальных индикаторов, характеризующих оцениваемый параметр социально-экономического развития сельских территорий. С учетом математического смысла полученной оценки, чем ближе к единице значение сводного индикатора по региону, тем более высокое место присваивается последнему в рейтинге. Итоговый рейтинг регионов на основе расчетных значений сводных индикаторов по каждому оценочному параметру включает пять типологических групп, при этом диапазон значений сознательно не унифицирован (по какому-либо формальному математическому правилу), а определен в каждом конкретном случае экспертным путем для формирования максимально объективной картины пространственного развития сельских территорий.

4) Агрегация значений пяти сводных индикаторов в интегральный индикатор, характеризующий социально-экономическое положение сельских территорий в разрезе субъектов РФ, также выполнена способом усреднения стандартизированных значений агрегируемых индикаторов. Полученные результаты выступают формальным количественным основанием для разработки комбинационной типологической группировки сельских территорий страны.

Разработанный подход позволяет сформировать формальный инструментарий для выявления и сравнительной оценки точек роста и приоритетов устойчивого пространственного развития сельских территорий на перспективу, что выступает основой унификации государственных подходов к стратегическому планированию и управлению социально-экономическим развитием сельских территорий РФ и регионов.

2.2. Оценка демографической ситуации в сельской местности

Основной тенденцией демографического развития сельских территорий России на протяжении нескольких десятилетий является убыль сельского населения. Современная демографическая ситуация характеризуется серьезным нарушением процессов воспроизводства сельского населения.

Наибольшая величина общего коэффициента рождаемости наблюдается в настоящее время в Северо-Кавказском федеральном округе (15,3‰), в Дальневосточном федеральном округе (12,7‰). В среднем по РФ данный показатель на начало 2019 г. находился на уровне 10,7‰.

В разрезе регионов наибольшее значение общего коэффициента рождаемости в 2018 г. сложилось в Чеченской республике (19,5‰). Необходимо отметить, что самые высокие показатели рождаемости зафиксированы в последние годы в национально-территориальных субъектах РФ, что объясняется не только этническими особенностями и менталитетом населения данных республик, но и сложившейся благоприятной возрастной структурой населения. В этих регионах доля женщин репродуктивного возраста значительно выше, чем в остальных сельских территориях европейской части России.

В межрегиональной дифференциации федеральных округов наибольшей однородностью по общему коэффициенту рождаемости выделяется Центральный федеральный округ (от 6,4‰ в Смоленской области до 9,4 ‰ в Орловской области), при этом в данном округе самый низкий уровень общей рождаемости – 8,3‰.

Наиболее острой среди демографических проблем является проблема высокой смертности сельского населения, показатель которой на начало 2019 г. составил 13,6‰, что на 8% выше, чем в среднем по России. Самый высокий уровень общей смертности зафиксирован в 2018г. в Центральном федеральном округе (15,9‰), лишь незначительно отстает от него Северо-Западный и Поволжский федеральные округа (15,3, и 15,0‰) соответственно. Наиболее неблагоприятными регионами по данному показателю являются: Республика Тыва (23,1‰), Республика Карелия (20,2‰), Псковская (20,4‰), Тверская (19,1‰), Новгородская (18,9‰), Вологодская (17,9‰), Рязанская (18,2‰), Нижегородская (17,3‰) области. Таким образом, мы наблюдаем вымирание сельских жителей исконно русских территорий европейского севера, северо-запада и центральной части страны. Столь высокий уровень общей смертности сельского населения объясняется комплексом социально-экономических и экологических проблем, в частности низким качеством медицинского обслуживания и девиантным социальным поведением (особенностями отношения к жизни и здоровью, алкоголизацией населения), приводящим к высокой смертности от неестественных причин.

В связи со сложившимся уровнем рождаемости и смертности в 2018 г. лишь в 14 регионах отмечался естественный прирост сельского населения. Лидерами в процессе воспроизводства населения являются: Республики Ингушетия (15,4‰), Дагестан (12,3‰), Чечня (15,1‰). В целом по РФ в 2018 г. наблюдалась естественная убыль сельского населения (-2,9‰).

2.3. Оценка территорий по уровню жизни сельского населения

Второй структурный элемент интегральной оценки социально-экономического развития сельских территорий – оценка уровня жизни сельского населения – предлагает агрегированную оценку уровня безработицы и занятости сельского населения, располагаемых ресурсов в среднем на 1 члена домохозяйства и доходов бюджетов сельских поселений в расчете на 1 жителя.

Уровень занятости сельского населения, сокращение безработицы и, как следствие, борьба с бедностью на сегодняшний день одна из важнейших проблем современной экономики России.

В среднем по РФ уровень занятости составил 53,9%. При этом разброс официальных значений по данному показателю очень невелик в разрезе федеральных округов: от 55,1% в Центральном до 51,8% в Сибирском округе. Однако в разрезе регионов прослеживается более выраженная дифференциация. Самый высокий уровень занятости сложился в Ямало-Ненецком АО (68,1%), Чукотском АО (67%), Мурманской области (64,3%), Магаданской области (62,4%), Камчатском крае (62,5%). В данных регионах отмечается высокий уровень отраслей, занимающихся добычей золота, минералов и других природных ресурсов, что делает привлекательными эти регионы для внутренней трудовой миграции населения.

Наименьший уровень занятости сельского населения зафиксирован в Архангельской области (44,2%), Республике Карелия (44,3%), Курганской области (44,7%), Рязанской области (45,3%).

Занятость является важнейшим фактором, влияющим на благосостояние сельского населения. В связи с этим, очень тревожной является ситуация в экономике Центрального и Северо-Западного федеральных округов, что связано с сокращением сельскохозяйственного производства и миграционным оттоком трудоспособного населения в городские агломерации.

Анализ субъектов по уровню сельской безработицы выявил регионы-антилидеры: Республика Ингушетия (28,5%), Республика Тыва (18,9%), Забайкальский край (18,1%), Чеченская Республика (13,7%), Псковская область (13,3%), Карачаево-Черкесская Республика (13,1%). Высокий уровень официальной безработицы в Северо-Кавказском округе объясняется практически полным отсутствием коллективных сельскохозяйственных предприятий, что определяет занятость населения в личных подсобных хозяйствах без какого-либо оформления трудовых отношений. Кроме того, более низкий уровень жизни в сельской местности вынуждает селян регистрироваться в качестве официально безработных для получения пособия по безработице.

Наиболее благоприятная ситуация по уровню сельской безработицы наблюдается в следующих регионах: Ямало-Ненецкий АО (1,8%), Республика Татарстан (2,2%), Московская область (2,7%), Липецкая область (3,5%), Ленинградская область (3,6%). В данных регионах функционируют достаточно успешно крупные и средние по размерам сельскохозяйственные и перерабатывающие предприятия, отток сельской молодежи не настолько

интенсивный, чем в других регионах, что позволяет отнести эти регионы к достаточно стабильно-развивающимся сельским территориям.

Обобщающим показателем материального благосостояния сельских семей является среднедушевой объем располагаемых ресурсов, который включает все денежные и натуральные поступления (в денежной оценке), которыми в данный период располагает домашнее хозяйство для финансирования своего потребления и создания сбережений. Основным источником формирования располагаемых ресурсов сельских домашних хозяйств остаются денежные доходы. На селе самая глубокая дифференциация социальных групп по материальному достатку, 45,4% сельского населения концентрируется в четырех первых, самых бедных децильных группах.

В среднем по РФ располагаемые ресурсы составляют 19188,5 руб. У 47,8% сельских жителей доходы варьируют от 1,1 до 2,4 прожиточных минимумов, и только у 6,8% селян доход составляет свыше четырех прожиточных минимумов, которых условно можно отнести к среднему классу. Главной причиной сложившего разрыва в материальном положении сельских и городских семей является низкая заработная плата в сельском хозяйстве, которое во многих регионах является основной сферой приложения труда на сельских территориях.

Самые низкие располагаемые ресурсы зафиксированы в Ингушетии – 10300,8 руб., Чеченской Республике 11850,7 руб., Саратовской области – 12387,7 руб. Наиболее высокий уровень доходов наблюдался в Республике Саха (Якутия) – 37545,5 руб., Камчатском крае (34103,9 руб.), Ямало-Ненецком АО – 32967,9 руб., Сахалинской области 33395,8 руб.

Благодаря наполняемости муниципальных бюджетов происходит выравнивание уровней экономического и социального развития сельских территорий, реализация государственных региональных программ социально-экономического развития сельских поселений. В среднем по РФ доходы бюджетов сельских поселений на душу населения составляют 5585,9 руб. Самые высокие доходы сельских поселений на душу населения имеют следующие регионы: Ямало-Ненецкий АО (52774,5 руб.), Камчатский край (52490,6 руб.), Ненецкий АО (48203,4 руб.), Республика Саха (30220,2 руб.). Самые низкие доходы бюджеты зафиксированы в Северо-Кавказском федеральном округе – 2236,8 руб. В данном округе бюджеты в расчете на душу населения варьируются от 1368,6 руб. в Чеченской республике и до 3693,4 руб. в Республике Ингушетия. Помимо северокавказских республик очень низкая наполняемость бюджетов зафиксирована в следующих регионах: Калининградская область (231,8 руб.), Псковской области (2600, 0 руб.), Удмуртской Республике (3000,5 руб.), Орловской области (3333,2 руб.).

2.4. Оценка сельских территорий по уровню развития аграрного производства

Третий структурный элемент интегральной оценки социально-

экономического развития сельских территорий – оценка уровня развития сельскохозяйственного производства, как основной отрасли сельской экономики.

Доля сельского хозяйства, рыбоводства и рыболовства в структуре регионального валового продукта является наиболее обобщающим показателем развития сельского хозяйства в регионе. При дифференциации регионов по данному параметру дополнительно учитывались масштабы их экономики. Например, в промышленно развитой Московской области доля сельского хозяйства в региональном валовом продукте составила 1,3%, при среднем уровне в 4,6% по Российской Федерации. Аналогичные и еще более низкие значения показателя характерны для территорий крайнего Севера с масштабной сырьевой экономикой и неблагоприятными условиями для развития сельского хозяйства (Ненецкий АО, Ханты-Мансийский АО, Ямало-Ненецкий АО, Республика Саха).

Максимальные соотношения валового продукта отрасли к региональному валовому продукту демонстрируют относительно бедные дотационные субъекты с традиционной аграрной экономикой (Республика Калмыкия – 30,2%, Тамбовская область – 21,7%, Брянская область – 19,7%). Также в эту группу попадает Камчатский край (20,1%) и Мурманская область (13,0%) как основные рыбодобывающие регионы страны.

Производство сельского хозяйства на 1 работника, как индикатор дифференциации сельских территорий, более показательна в плане характеристики производительности труда в сельском хозяйстве, поскольку менее чувствительна к масштабам экономики региона в целом. В среднем по Российской Федерации данный показатель в 2018 году составил 1054,1 тыс. руб. с размахом вариации от 664,1 тыс. руб. в Дальневосточном ФО до 1538,8 тыс. руб. в Центральном Федеральном округе. Наиболее низкие значения показателя сложились в национальных республиках Северного Кавказа (Чеченской – 268,9 тыс. руб., Ингушетия – 382,1 тыс. руб.), являющихся лидерами по плотности сельского населения. Лидерами по стоимости валовой продукции сельского хозяйства на 1 работника стали регионы Центрально-Черноземного района (Белгородская, Курская, Липецкая), а также Орловская, Рязанская и Калужская области, имеющие благодаря природному потенциалу в сочетании с относительной близостью к столице индустриально развитое сельское хозяйство, и в среднем более высокий уровень плотности сельского населения в сравнении с соседними регионами Центрального ФО.

Удельный вес прибыльных организаций, как и два последующих показателя характеризуют эффективность сельскохозяйственного производства. При этом нужно учитывать, что сельскохозяйственные организации формируют всего 56,5% всей продукции отрасли, а показатели рентабельности рассчитаны по всем категориям хозяйств, то есть более полно характеризуют эффективность отрасли. В целом по стране доля прибыльных сельскохозяйственных организаций составила 73,8%, при этом наибольшее значение индикатора сложилось в Северо-Кавказском (87,4%), Приволжском (77,7%) и Сибирском (76,2%) федеральных округах. Регионы аутсайдеры –

Дальневосточный (63,8%), Центральный (66,2%) и Северо-Западный (66,6%) федеральные округа. В посубъектном разрезе размах вариации по уровню индикатора гораздо шире – от 0% в Республике Северная Осетия-Алания до 98,8% в Республике Тыва.

Среднемесячная заработная плата работников сельского хозяйства, рыболовства и рыбоводства помимо уровня развития сельскохозяйственного производства зависит от уровня благосостояния региона в целом, а также наличия региональных дотаций и доплат. Более высокий уровень оплаты труда в сельском хозяйстве характерен для Центрального ФО (32441 руб. при среднем уровне по стране 28243 руб.), а также для территорий Крайнего севера и Дальнего востока, где на уровень оплаты труда влияют региональные доплаты. При этом в основных сельскохозяйственных регионах Южного и Северо-Кавказского ФО уровень оплаты труда в сельском хозяйстве ниже среднероссийских значений.

2.5. Оценка состояния социальной инфраструктуры сельских территорий

Четвертый структурный элемент интегральной оценки социально-экономического развития сельских территорий – оценка состояния социальной инфраструктуры сельских поселений.

Для оценки состояния социальной инфраструктуры сельских территорий проанализированы основные статистические параметры, комплексно отражающие состояние сферы образования, здравоохранения, физической культуры и спорта, культурно-досугового, бытового и торгового обслуживания, связи.

Здравоохранение одна из приоритетных сфер социального развития, но сельские территории России перманентно испытывают дефицит качественных медицинских услуг, что во многом обусловлено недофинансированием системы здравоохранения в последние десятилетия и тенденциями к «оптимизации» (а точнее к сокращению) сельских медицинских учреждений, деградации их материальной базы. Наиболее сложная ситуация сложилась в первичном звене, число фельдшерско-акушерских пунктов в расчете на 10000 человек сельского населения колеблется от 1,5 единиц в Тульской области до 28,9 единиц в Магаданской области. В разрезе федеральных округов наиболее благополучными в данном отношении являются Дальневосточный (13,6 единиц) и Приволжский (12,8 единиц). Наименьшая обеспеченность ФАПами наблюдается в Северо-Кавказском федеральном округе (1,9 единиц). При этом почти вдвое сократились число женских консультаций и детских поликлиник, а также медицинских учреждений, имеющих женские консультации, акушерско-гинекологические и детские отделения. Материально-техническое состояние фельдшерско-акушерских пунктов зачастую не соответствует нормам, например из 752 ФАПов Волгоградской области 38 (5%) нуждаются в капитальном ремонте, 682 (90,7 %) расположены в приспособленных помещениях, не имеют водопровода 50%, канализации – 80%.

Еще более остро стоят проблемы кадрового обеспечения сельского здравоохранения. Обеспеченность врачебным и средним медицинским персоналом на душу населения в сельской местности на 40% ниже среднероссийских значений. В пятерку субъектов с наилучшими показателями обеспеченности врачами в расчете на 10 тыс. человек населения вошли Ямало-Ненецкий АО (31,8), Камчатский край (30,6), Томская область (28,7), Чукотский автономный округ (25,4), Ульяновская область (27,7), худшие показатели в Псковской области (1,2).

Наряду со здравоохранением важнейшей сферой социальной инфраструктуры, непосредственно определяющей качество жизненного пространства села, является школьное и дошкольное образование. Около 70% всех российских школ расположены в сельской местности, но при этом более половины из них являются малочисленными со средним количеством учеников в классе менее 10. Причины утраты статуса полнокомплектных и превращение многих сельских школ в малокомплектные лежат в плоскости демографии и связаны в первую очередь со снижением рождаемости и урбанистической миграцией населения. В результате по материалам официальной статистики только за последние 18 лет в России было закрыто 25,5 тысяч школ, и в том числе 20,1 тыс. сельских.

Причем школа является своего рода «якорным» объектом социальной инфраструктуры села, ликвидация которого зачастую приводит к полному исчезновению сельского поселения. На сегодняшний день в России шесть тысяч сельских поселений лишены собственных школ, причем в 940 из них расстояние до ближайшей школы превышает 25 километров, что актуализирует проблему школьного трансферта детей. Лучше всего ситуация складывается в Северо-Кавказском федеральном округе, где в расчете на 100 сельских населенных пунктов приходится 73,9 школы (при среднероссийском значении 17,8 ед.), что свидетельствует о благоприятной демографической ситуации в этих регионах. Хуже всего в Северо-Западном федеральном округе (4,6 ед.), а в таких регионах, как Вологодская, Архангельская, Тверская, Ярославская, Ивановская области количество школ в расчете на 100 населенных пунктов колеблется от 2 до 7. Наибольший вес нуждающихся в подвозе детей наблюдался в 2018 году в Калининградской области (57,4%), Псковской области (37,4%), Чувашской Республике (26,2%), Тюменской области (26,4%), Республике Мордовия (22,4%).

Не менее серьезно на демографическую ситуацию (в частности показатели рождаемости) и комфортность социальной среды сельских поселений влияет доступность дошкольного образования. В 2018 году только 49,7% сельских детей были охвачены дошкольным образованием (в городских поселениях – 73,6%). Наибольший охват детей дошкольным образованием наблюдается в Сибирском (74,7%) и Уральском федеральном округах (66,2%). Хуже всего решается проблема охвата детей дошкольным образованием в Северо-Кавказском федеральном округе (35,7%), характеризующемся наибольшей людностью и омоложенной структурой сельского населения.

Не менее важной проблемой является значительное сокращение числа

культурно-досуговых учреждений. В период с 1980 года до 2018 года их число сократилось почти на 40%, более 85,1% зданий действующих культурно-досуговых учреждений находится в аварийном состоянии или нуждаются в капитальном ремонте. В расчете на 10000 чел. сельского населения больше всего учреждений культурно-досугового типа в республике Татарстан (20,6 ед.), Магаданской области (27,1 ед.), Чукотском АО (25,6 ед.).

Слабым звеном социальной инфраструктуры сельской местности остается сфера розничной торговли и, особенно, бытового обслуживания населения. Наибольшее количество объектов бытового обслуживания и объектов розничной торговли в расчете на 10000 чел. сельского населения наблюдается в Южном и Дальневосточном федеральном округах.

В условиях взрывной цифровизации всех сфер общественной и экономической жизни на одно из первых мест среди элементов социальной инфраструктуры сельских территорий выходит наличие современных каналов связи, доступность которых является неотъемлемым и одним из важнейших механизмов обеспечения устойчивого развития сельского пространства. Среди федеральных округов наиболее высокий удельный вес сельских населенных пунктов, обслуживаемых почтовой связью в Южном (85,2%) и Северо-Западном (77,4%). Наиболее низкий показатель зафиксирован в Уральском округе (45,6%). Практически аналогичная ситуация сложилась в сельской местности и с телефонизацией. Самым неблагополучным оказался Северо-Кавказский (43%), и Уральский (54,1%) федеральные округа. Среди регионов с наименьшим уровнем телефонизацией оказались Республики Ингушетия и Чечня (11,9% и 15,3%), а так же Московская (14,3%), Калининградская (5,2%) области. Значительно отстает село и по уровню развития современных цифровых услуг, связанных с обеспечением высокоскоростного доступа к сети Интернет.

Из общего количества рассмотренных показателей в качестве индивидуальных индикаторов состояния социальной инфраструктуры сельских поселений отобраны 13, на основании которых методом линейного масштабирования рассчитаны их нормированные значения и сводные индикаторы состояния социальной инфраструктуры по каждому региону России. С учетом полученных значений сводного индикатора осуществлено ранжирование регионов и составлена типологическая группировка с выделением пяти типологических групп, характеризующих состояние социальной инфраструктуры сельских поселений.

Наиболее развитую социальную инфраструктуру сельских поселений имеют регионы европейской части страны со средней и низкой плотностью сельского населения, а также северные и дальневосточные территории с низкой и крайне низкой плотностью населения (хотя в отношении последних оценка носит преимущественно формальный характер, поскольку высокие оценки получены благодаря приведению имеющихся социальных объектов к фактической численности населения, рассредоточенного на огромных территориях).

2.6. Оценка состояния инженерной инфраструктуры сельских территорий

Пятый структурный элемент интегральной оценки социально-экономического развития сельских территорий – оценка состояния социальной инфраструктуры сельских поселений. Развитие инженерной инфраструктуры в сельской местности является одним из важнейших факторов развития, а низкое качество и фрагментарность инженерного обустройства сельских поселений негативно влияет на демографию сельских территорий.

Развитая инженерная инфраструктура является ключевым элементом формирования привлекательности территорий для постоянного проживания, а также привлечения и закрепления молодых специалистов. От качественных и количественных характеристик инженерных сетей сельских территорий зависит качество жизни местного населения.

Основными задачами развития инженерной инфраструктуры в сельской местности являются обеспечение надежного, безопасного и эффективного водоснабжения, электроснабжения, теплоснабжения, снабжения сетевым газом для создания комфортных социально-бытовых условий жизни.

Одним из важных показателей в системе оценки жилищной сферы является общая площадь жилья, приходящаяся на одного жителя, поскольку этот показатель является одним из критериев, определяющих уровень жизни. Количественная оценка жилых помещений, приходящаяся в среднем на одного жителя, позволила выявить, что в целом по Российской Федерации общая площадь жилых помещений, приходящаяся в среднем на одного жителя составляет 25,8 м². Средний размер жилой площади на одного человека в сельской местности составляет 26,9 м², что несколько выше, чем в городских поселениях. Однако следует учитывать, что рост данного показателя во многом обусловлен демографическим кризисом в стране, который привел к ежегодной убыли населения. Во-вторых, даже максимальное значение показателя далеко от стандарта, определенного ООН – 30 м² в среднем на человека.

В регионах РФ отмечается существенная дифференциация жилищной обеспеченности сельских жителей. Соотношение максимального и минимального значений этого показателя составило 3,98 раза. Если говорить о наиболее благополучных в этом отношении регионах, то необходимо отметить что наибольшим является размер жилой площади на одного сельского жителя в Магаданской области – 49,7 м², Тверской области – 44,1 м², Калужской, Архангельской и Новгородской областях – около 41 м². Необходимо учитывать, что высокие показатели в названных регионах, кроме Калужской области сложились в результате продолжавшегося в течение многих лет высокого миграционного оттока населения. В силу значительного сокращения сельского населения и обезлюдения сельских населенных пунктов в целом ряде регионов, показатель жилищной обеспеченности формально существенно возрастает, при этом зачастую в учет идет жилплощадь сельских домов весьма низкого качества или пустующих. В ряде же регионов России объем жилой площади не достигает и 20 кв.м на одного сельского жителя. Такая ситуация сложилась в Республике Тыва - 12,5 м²; Республике Ингушетии - 14,2 м²; Чеченской

Республике - 16,9 м²; Ямало-Ненецком автономном округе - 17,9 м²; Кабардино-Балкарской Республике - 18,3 м²; Карачаево-Черкесской Республике – 19,4 м²; Республике Крым - 19,6 кв.м.

По федеральным округам ситуация выглядит следующим образом. Относительно развитыми по обеспеченности сельского населения жильем являются Северо-Западный (34,7 м²) и Центральный федеральные округа (32,0 м²). Наихудшая ситуация сложилась в Северо-Кавказском округе, где средняя обеспеченность жильем составила 19,7 м².

Огромную роль в настоящее время имеет значение наличие на жилой площади газо- и водоснабжения, водоотведения, отопления. Несмотря на значительные достижения в деле газификации для многих регионов России остаются актуальными проблемы, требующие решения. До сих пор существуют значительные различия между обеспечением газом потребителей в городской и сельской местности.

В настоящее время в России остаются негазифицированными почти 60% сельских населенных пунктов от их общего числа. При этом отмечается крайне неравномерная газифицированность территорий. Некоторым регионам удалось добиться почти полной газификации сельских населенных пунктов. К таким регионам относятся республики Ингушетия и Кабардино-Балкария, а также регионы Дальнего Востока: Забайкальский и Камчатский края, Магаданская и Сахалинская области. При этом, отдельные субъекты федерации, еще только начинают заниматься газификацией, к ним относятся республики Алтай, Хакасия, Красноярский край, Ярославская, Вологодская, Новгородская, Псковская области, Ненецкий автономный округ, Республика Тыва, Алтайский край. Учитывая, что в индивидуальных жилых домах газ является и источником отопления, более доступным по сравнению с электроэнергией, уровень газификации в сельской местности большинства регионов остается недостаточным для обеспечения минимального комфорта проживания.

Большинство субъектов РФ характеризуются низким уровнем развития центрального водоснабжения. В настоящее время лишь половина сельских населенных пунктов имеет отдельную водопроводную сеть. В 43 субъектах РФ центральным водопроводом охвачены менее 60% населенных пунктов. При этом в Ярославской, Архангельской, Вологодской областях, Ненецком автономном округе, республиках Саха и Якутия уровень оснащенности населенных пунктов водопроводом менее 20%. Наилучшего уровня водоснабжения в сельской местности удалось добиться регионам Северного Кавказа.

По уровню развития водоотведения (канализационных сетей) в сельской местности лидируют Московская, Калининградская, Тюменская области и Республика Ингушетия. В 22 регионах канализация отсутствует в 90% и более населенных пунктов. Водоотведение в сельских домах чаще представлено выгребными ямами. Это представляет большую опасность для окружающей среды и санитарной обстановки в стране, а также негативно влияет на качество жизни сельского населения.

Средняя обеспеченность отоплением сельского жилого фонда составляет

69,1%. По состоянию на конец 2018 г. величина показателя колеблется в пределах от 11,7 % (Забайкальский край) до 99,3 % (Белгородская область).

2.7. Формирование типологической группировки сельских территорий с учетом дифференциации по уровню социально-экономического развития и плотности населения

Заключительный этап разрабатываемой методики предполагает расчет интегрального индикатора способом усреднения стандартизированных значений пяти сводных индикаторов, характеризующих отдельные аспекты социально-экономического положения сельских территорий, и формирование итоговой типологической группировки, учитывающей дифференцированный подход в части плотности населения. Сформирована интегральная оценка социально-экономического развития сельских территорий по каждому субъекту Российской Федерации (таблица 2).

Таблица 2 – Интегральный индекс социально-экономического развития сельских территорий в регионах РФ

Регион	Демография	Экономика	Сельское хозяйство	Социальная инфраструктура	Инженерная инфраструктура	Интегральный индикатор
	I ₁	I ₂	I ₃	I ₄	I ₅	I
Белгородская область	0,269	0,506	0,693	0,465	0,765	0,540
Брянская область	0,281	0,405	0,599	0,527	0,541	0,471
Владимирская область	0,231	0,429	0,496	0,533	0,439	0,426
Воронежская область	0,232	0,403	0,635	0,554	0,566	0,478
Ивановская область	0,239	0,467	0,436	0,511	0,325	0,396
Калужская область	0,320	0,507	0,509	0,542	0,396	0,455
Костромская область	0,211	0,412	0,483	0,572	0,304	0,396
Курская область	0,194	0,423	0,651	0,584	0,528	0,476
Липецкая область	0,254	0,477	0,622	0,671	0,689	0,543
Московская область	0,403	0,524	0,518	0,371	0,703	0,504
Орловская область	0,252	0,447	0,594	0,474	0,526	0,459
Рязанская область	0,205	0,294	0,537	0,502	0,512	0,410
Смоленская область	0,261	0,419	0,467	0,560	0,321	0,406
Тамбовская область	0,224	0,378	0,692	0,659	0,615	0,514
Тверская область	0,195	0,436	0,495	0,447	0,289	0,372
Тульская область	0,276	0,475	0,503	0,422	0,620	0,459
Ярославская область	0,240	0,398	0,494	0,608	0,301	0,408
Республика Карелия	0,183	0,317	0,499	0,510	0,332	0,368
Республика Коми	0,365	0,377	0,468	0,723	0,348	0,456
Архангельская область	0,266	0,313	0,465	0,633	0,239	0,383
Вологодская область	0,221	0,373	0,512	0,617	0,238	0,392
Калининградская область	0,436	0,352	0,447	0,203	0,831	0,454
Ленинградская область	0,462	0,552	0,586	0,484	0,502	0,517
Мурманская область	0,549	0,651	0,340	0,389	0,768	0,539

Продолжение таблицы 2

Новгородская область	0,149	0,369	0,459	0,562	0,261	0,360
Псковская область	0,150	0,290	0,501	0,421	0,343	0,341
Ненецкий авт. округ	0,462	0,648	0,228	0,820	0,200	0,472
Республика Адыгея	0,373	0,355	0,584	0,550	0,586	0,490
Республика Калмыкия	0,411	0,343	0,630	0,543	0,366	0,459
Республика Крым	0,346	0,345	0,530	0,504	0,559	0,457
Краснодарский край	0,363	0,513	0,705	0,547	0,596	0,545
Астраханская область	0,417	0,337	0,488	0,541	0,601	0,477
Волгоградская область	0,315	0,422	0,655	0,535	0,496	0,485
Ростовская область	0,331	0,355	0,661	0,632	0,454	0,487
Республика Дагестан	0,635	0,336	0,677	0,437	0,444	0,506
Республика Ингушетия	0,685	0,094	0,512	0,305	0,831	0,485
Кабардино-Балкарская Республика	0,531	0,376	0,548	0,459	0,715	0,526
Карачаево-Черкесская Республика	0,458	0,249	0,598	0,526	0,586	0,483
Республика Северная Осетия-Алания	0,446	0,371	0,289	0,515	0,783	0,481
Чеченская Республика	0,667	0,289	0,535	0,366	0,527	0,477
Ставропольский край	0,391	0,379	0,701	0,448	0,753	0,534
Республика Башкортостан	0,368	0,378	0,569	0,722	0,506	0,509
Республика Марий Эл	0,354	0,385	0,483	0,568	0,427	0,443
Республика Мордовия	0,233	0,394	0,600	0,626	0,502	0,471
Республика Татарстан	0,325	0,506	0,560	0,691	0,732	0,563
Удмуртская Республика	0,366	0,426	0,541	0,718	0,501	0,510
Чувашская Республика	0,299	0,381	0,516	0,694	0,524	0,483
Пермский край	0,366	0,385	0,472	0,549	0,326	0,420
Кировская область	0,168	0,474	0,548	0,533	0,393	0,423
Нижегородская область	0,255	0,468	0,495	0,506	0,558	0,456
Оренбургская область	0,350	0,464	0,530	0,637	0,657	0,528
Пензенская область	0,246	0,390	0,549	0,570	0,596	0,470
Самарская область	0,348	0,414	0,535	0,599	0,635	0,506
Саратовская область	0,282	0,257	0,578	0,531	0,558	0,441
Ульяновская область	0,202	0,290	0,493	0,615	0,542	0,428
Курганская область	0,215	0,273	0,515	0,638	0,216	0,371
Свердловская область	0,294	0,388	0,519	0,323	0,668	0,438
Тюменская область	0,371	0,401	0,490	0,638	0,562	0,492
Челябинская область	0,338	0,496	0,535	0,582	0,491	0,488
Ханты-Мансийский авт. округ	0,538	0,687	0,389	0,652	0,556	0,564
Ямало-Ненецкий авт. округ	0,658	0,958	0,210	0,690	0,545	0,612
Республика Алтай	0,521	0,345	0,324	0,702	0,243	0,427
Республика Тыва	0,675	0,182	0,450	0,560	0,087	0,391
Республика Хакасия	0,370	0,431	0,286	0,663	0,175	0,385
Алтайский край	0,267	0,297	0,597	0,671	0,463	0,459
Красноярский край	0,351	0,457	0,518	0,599	0,267	0,438
Иркутская область	0,441	0,349	0,540	0,498	0,150	0,396
Кемеровская область	0,304	0,364	0,491	0,523	0,413	0,419
Новосибирская область	0,338	0,380	0,500	0,593	0,474	0,457
Омская область	0,345	0,475	0,550	0,618	0,425	0,483
Томская область	0,362	0,411	0,521	0,636	0,420	0,470
Республика Бурятия	0,465	0,218	0,530	0,577	0,216	0,401
Республика Саха (Якутия)	0,511	0,716	0,394	0,648	0,164	0,487

Продолжение таблицы 2						
Забайкальский край	0,418	0,222	0,404	0,521	0,476	0,408
Камчатский край	0,383	0,843	0,506	0,693	0,831	0,651
Приморский край	0,358	0,401	0,496	0,536	0,376	0,433
Хабаровский край	0,462	0,495	0,373	0,556	0,332	0,444
Амурская область	0,374	0,476	0,511	0,592	0,297	0,450
Магаданская область	0,159	0,553	0,263	0,413	0,839	0,445
Сахалинская область	0,330	0,528	0,502	0,314	0,857	0,506
Еврейская автономная область	0,448	0,386	0,356	0,528	0,286	0,401
Чукотский автономный округ	0,609	0,683	0,404	0,605	0,615	0,583

Интегральный индикатор социально-экономического развития сельских территорий для региона определяется путем суммирования баллов по каждому блоку.

В группу регионов с высоким уровнем социально-экономического развития сельских территорий отнесено 25 субъектов. Группа регионов с низким уровнем (ниже медианы) социально-экономического развития сельских территорий включает 31 регион.

Таблица 3 – Типология субъектов РФ по совокупному уровню социально-экономического развития сельских территорий

Тип региона	Субъект РФ
Высокий уровень развития	Белгородская, Липецкая, Московская, Тамбовская, Ленинградская, Волгоградская, Ростовская, Оренбургская, Самарская, Челябинская, Омская области, Республики Адыгея, Дагестан, Кабардино-Балкарская, Карачаево-Черкесская, Башкортостан, Мордовия, Татарстан, Удмуртская, Краснодарский, Ставропольский, Камчатский края, Ханты-Мансийский, Ямало-Ненецкий, Чукотский автономные округа
Средний уровень развития	Брянская, Воронежская, Калужская, Курская, Орловская, Тульская, Мурманская, Астраханская, Нижегородская, Пензенская, Саратовская, Тюменская, Новосибирская, Томская, Амурская, Сахалинская области, Республики Коми, Калмыкия, Крым, Ингушетия, Чеченская, Чувашская, Саха (Якутия), Алтайский Красноярский, Хабаровский края
Низкий уровень развития	Владимирская, Ивановская, Костромская, Рязанская, Смоленская, Тверская, Ярославская, Архангельская, Вологодская, Калининградская, Новгородская, Псковская, Кировская, Ульяновская, Курганская, Свердловская, Иркутская, Кемеровская, Магаданская области, Республики Карелия, Северная Осетия-Алания, Марий Эл, Алтай, Тыва, Хакасия, Бурятия, Ненецкий авт. округ, Пермский, Забайкальский, Приморский края, Еврейская автономная область

Группу регионов с высоким уровнем социально-экономического развития сельских территорий отнесено 25 субъектов. Средний уровень социально-экономического развития сельских территорий соответствует результатам 26 регионов. Группа регионов с низким уровнем (ниже медианы) социально-экономического развития сельских территорий включает 31 регион. При этом помимо формальных оценок учитывались исторические, социально-экономические, природно-климатические, этнокультурные и другие особенности конкретных регионов.

Предложенные методологические подходы к типологизации сельских территорий носят универсальный характер, основаны на общедоступных показателях официальной статистики и могут быть применены органами федеральной и региональной власти при разработке и реализации дифференцированного подхода к управлению социально-экономическим развитием сельских территорий.

Для разработки приоритетных направлений пространственного развития сельских территорий предлагается модифицировать итоговую типологию в части декомпозиции интегрального индикатора социально-экономического развития с выделением 2 оценочных блоков:

1) социального, в который включены показатели оценивающие демографическую ситуацию, а также состояние социальной и инженерной инфраструктуры сельских территорий;

2) экономического, агрегирующего индикаторы, характеризующие уровень жизни сельского населения и развитие сельского хозяйства.

Необходимость в модифицированном представлении интегрального индикатора социально-экономического развития сельских территорий вытекает из аксиоматического положения об определяющем влиянии на социально-инфраструктурное развитие сельского пространства, которое оказывают наличие и структурная сбалансированность экономических ресурсов, в совокупности образующих экономический потенциал территории. Данный тезис положен в основу разработки приоритетных направлений пространственного развития сельских территорий в части:

-во-первых, уточнения типологических групп сельских территорий исходя из оценки драйверов роста и возможных угроз в экономической и (или) социальной сфере;

-во-вторых, для разработки приоритетных направлений пространственного развития сельских территорий, унифицированных в разрезе уточнённых типологических групп и мер экономического и социального характера;

-в-третьих; формализации методики формирования типологических групп и разработки методических рекомендаций по пространственному развитию в разрезе выделенных типологических единиц.

Для практического применения опыта типологизации сельских территорий органам государственного, регионального и местного управления предложено использовать полученные результаты исследования при совершенствовании стратегии пространственного развития Российской Федерации и отдельных регионов.

Выводы

Интегральный индикатор агрегирует три направления оценки – демографию, экономику, инфраструктуру – декомпозируемых в пять сводных индикаторов, обобщающих значения 36 индивидуальных индикаторов и позволяющих комплексно оценить демографическую ситуацию, уровень жизни

сельского населения, развитие сельского хозяйства, состояние социальной и инженерной инфраструктуры сельских населенных пунктов.

Алгоритм вычислений включает:

а) расчет индивидуальных индикаторов за 2018 год и их нормирование методом линейного масштабирования;

б) расчет значений сводных индикаторов способом усреднения нормированных значений индивидуальных индикаторов с последующим ранжированием регионов по каждому оцениваемому параметру социально-экономического развития сельских территорий;

в) агрегацию значений пяти сводных индикаторов в интегральный индикатор социально-экономического развития сельских территорий способом усреднения их нормированных значений.

Полученные результаты выступают формальным количественным основанием для разработки комбинационной типологической группировки сельских территорий страны.

Для тиражирования и практического применения опыта типологизации сельских территорий органам государственного, регионального и местного управления предложено использовать полученные результаты исследования при совершенствовании стратегии пространственного развития Российской Федерации и отдельных регионов.

ГЛАВА 3.³ МЕЖДУНАРОДНЫЙ БИЗНЕС КАК ФОРМА МЕЖДУНАРОДНЫХ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ

МІЖНАРОДНИЙ БІЗНЕС ЯК ФОРМА МІЖНАРОДНИХ ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН
INTERNATIONAL BUSINESS AS A FORM OF INTERNATIONAL ECONOMIC RELATIONS

DOI: 10.30888/2663-5569.2021-19-02-007

Introduction

In the latest twentieth and early twenty-first centuries, international business has become a comprehensive and widespread phenomenon of the modern world that has historically emerged as a result of the development and deepening of the international division of labor and the formation of the world market.

International business is the sphere of practical implementation of international economic relations, implementation of global production, building, trade, service programs and other activities of economic entities of two or more countries for mutually beneficial cooperation to achieve economic benefits and strong market positions [1].

International business is based on the opportunity of using interstate business transactions, i.e. the fact of selling goods in another country, or creating a company in one country of production in another country, or joint services by companies of two countries - third, etc., thus providing more benefits for business than they could have in their countries. This is a key point not only to understand the nature and specifics of international business itself, but also to explain the emergence and development of international management.

3.1. The essence, specificity and main features of international business

The economic essence of international business should be define in its plane as a phenomenon and process of international economic relations.

As a phenomenon of international economic relations, international business is a form of interaction between the subjects of international economic activity, aimed at benefiting from cross-border cooperation.

As a process, international business is a manifestation of a specific type of interaction of entities, characterized by a certain structure, techniques, conditions and rules of conduct, as well as the consequences and results achieved in the process of this type of interaction and only through this type.

International business entities are real participants in the process of interaction (individuals, contact groups or complex social structures), which are characterized by internal motives, interests, goals and ability to implement them in a particular area of international economic activity.

The main features of an international business entity are its internal motives, determination, will and ability to act for achieving its own strategic goals.

According to such criteria of definition, the subjects of international business

³ Авторы: Бойко В.А.

may be individuals, enterprises, transnational structural entities, international organizations and associations, integration (regional) groups and states.

According to the Law of Ukraine “On Foreign Economic Activity” from 16 April 1991 № 959-XII as amended and supplemented by the Law of Ukraine from 14 January 2020 N 440-IX international business entities in our country includes [2]:

- natural persons - citizens of Ukraine, foreign citizens and stateless persons who have civil capacity and legal capacity in accordance with the laws of Ukraine and permanently reside in Ukraine;

- legal entities, who are registered in Ukraine and have a residence in Ukraine (enterprises, organizations and associations of all types, including joint-stock and other types of companies, associations, unions, concerns, consortia, trading houses, intermediaries and consulting firms, cooperatives, credit and financial institutions, international associations, organizations, etc.), including legal entities, whose property and / or capital is totally belongs to foreign economic entities;

- associations of individuals, legal entities, individuals and legal entities who are not legal according to the laws of Ukraine, but who have a residence in Ukraine and who are not prohibited by civil law of Ukraine to carry out economic activities;

- structural units of foreign economic entities that are not legal entities in accordance with the laws of Ukraine (branches, offices, etc.), but have a residence in Ukraine;

- joint enterprises with the participation of economic entities of Ukraine and foreign economic entities, who are registered in Ukraine and have a residence in Ukraine;

- other subjects of economic activity provided by the laws of Ukraine.

Ukraine, represented by its bodies, local authorities and administrations represented by foreign economic organizations created by them, which participate in foreign economic activity, as well as other states participating in economic activity on the territory of Ukraine, act as legal entities under article 2, paragraph 4 of this Law and the laws of Ukraine.

The main features of international business:

1. Profit in international business achieved by using the benefits of crossing national borders for cost-effective business operations.

2. Entrepreneurs are seek to use additional economic opportunities, which are arising from resource characteristics of foreign markets, capacity, legal characteristics of foreign countries, the specifics of interstate political and economic relations governed by appropriate forms of interstate cooperation.

3. International business varies significantly depending on the level of internationalization. The development axis of “national business - is multinational business” includes stages of growth of this level: from one-time deliveries to foreign markets up to the developed structure of multinational companies (TNC), for which R&D, production and distribution, are areas covering the whole globe and covering dozens of countries and hundreds of markets.

4. As a result, of internationalization, global business-service becomes the most accessible for any business, i.e. completely independent of nationality and focused

only on economic efficiency package of various services: from scientific up to financial and from transport up to selection of international teams, which allows today realize opportunities in business.

5. Taking into account the cultural factor in business, i.e. the set of requirements and restrictions imposed by the culture of the country on those who conduct business in it (or with it). This problem is acute insofar as the cultures of the country of origin of this firm and the country of its stay differ.

6. The most important feature of international business is its global nature: it covers the global information exchange system, global financial market, global structure of technological innovation, etc. As we move from level to level of internationalization, the importance of how this feature manifests itself in this business is growing, i.e. how the effectiveness of this business determined by the use of globalization.

7. International business is a system of professional knowledge of a fundamentally higher level than it is available in any national (domestic) business.

8. International business absorbs the best national models, all the best in world practice.

9. Information is the main strategic resource, and adaptation is the main strategic weapon of international business.

10. The fundamental difference between international and national business is the inverse assessment of the domestic situation: negative trends in the economy (or a particular industry) can be assessed by an international firm differently, because they are able to open additional business opportunities.

11. In contrast to domestic competition, international business can feel the support of its state in the fight against competitors in many covert forms.

The most important feature of international business is its economic, legislative and political field of competition, as well as socio-cultural background, which significantly distinguishes it from domestic markets. The modern world market, despite the saturation of norms and rules of conduct of economic entities, the formation of international regulatory mechanisms and institutions, qualitatively and quantitatively differs from domestic national markets, the legal functioning of which is legislative in nature.

The complexity of international business as a process is due primarily to the fact that the realization of competitive advantages of the highest ring in the international environment based not on the principles and tenets of classical theories of international trade, but more on the complex strategic behavior of world markets.

The conflict of interests and goals of individual enterprises in international economic exchange complemented by the conflict of national interests related to ensuring the sovereignty and economic security and protection of the economic space of countries. The action of these factors distorts the market principles of interaction of the subjects of international economic exchange and can even turn the latter into a subject of confrontation between countries.

In spite of there are many examples of international business, where the partners are a private firm on the one hand and a government agency of another country on the other hand, it is still more typical to consider either inter-firm transactions of this kind

or intra-firm ones if different divisions of the firm are located in different countries and these divisions interact with each other (the most typical in this case - so called multinational corporations).

Considering the reasons of the formation and development of international business, it is advisable to divide them into two groups: the reasons that determine the need (inevitability) of such a category of business; reasons for the possibility of international business.

The first group contains the following reasons:

- intensification of competition in domestic markets, associated with increase of the number of entrepreneurs, limited effective demand;
- relative limitations of domestic markets (taking into account the population, size of the territory, etc.);
- limited economic resources, including natural, material, labor, technological, financial, in the national economy;
- imperfection of the national legislative system governing private enterprise;
- uneven socio-economic development of countries.

The second group includes the following reasons:

- constant development of productive forces, scientific and technical development (STD), including the communication system (transport, communications, information, etc.);
- the formation of large corporations, banks, which have huge production, commercial, scientific, technical, financial resources;
- liberalization of foreign economic policy of the world community, the formation of "open economy" in most countries.

3.2. Stages of international business development

International business as a form of cross-border interaction of the world economy involves the presence of its participants with their intentions, consciousness, determination and motives, all of which determine its effectiveness as a process of international economic life.

The whole set of types (forms) and levels of international business is determined by the time horizon, types (forms) of cross-border economic activity and the level of internationalization of its subject's life. Hence, in real time, international business covers all areas of international economic activity and types (kinds) of relationships of economic entities of different countries that exist in a certain period of development of international economic relations. It is clear that the palette of these relations in the era of industrial civilization, when the only form of international cooperation mostly was international trade, significantly differ from the forms of international economic activity at the beginning of the third millennium. In 1964, the American economist R. Robinson proposed a periodization of the historical development of international business, which included four stages (eras). Later, R. Robinson highlighted the fifth modern era of international business.

1. Commercial era (1500-1850) - begins with the great geographical discoveries

and ends in the mid-19th century. The search for enormous personal benefits associated with trade of colonial goods in Europe, was a powerful driving force that has defined the development of the basic form of international trade. The risks of this business were also extremely huge (associated with long sea voyages), but the very opportunity to make profits, that exceeded the costs, made it possible to attract more and more generations of entrepreneurs to this very first international business. In parallel, a wide range of areas were developed, which in modern language could be called a business service of international business - from investment and insurance (financing of trade expeditions and their insurance) to infrastructure (development of warehousing and transport management). The industry of European countries received a significant impetus: from shipbuilding and metalworking to the processing of overseas raw materials, (the leading countries in the development of international business were England, Holland, Spain, Germany, and France).

Basic difference between international and national business consists of two circumstances:

- a) the strong impact of relations between countries on the possibility and effectiveness of doing business between firms;
- b) support provided by the government to its own entrepreneurs in their foreign activities.

For the first time, the era of commerce raised the following key questions as for the international management to entrepreneurs in developed European countries (such as international business management systems): if there is an economic sense to transfer entrepreneurial activity and risks from the national environment outside the country, and is it possible to estimate relevant profits and damages beforehand; what are the main factors that really affect such decisions; how much the business is independent in its decisions and actions from the policy of its state, whether it can count on its support (take into account opposition); what should be taken into account, anticipate and implement during business operations in “foreign territory” for ensuring the long-term profitability of these operations and the safety of their conduct.

2. Era of expansion (1850-1914) – carried out the final design and structuring of colonial empires against the background of the rapid development of European countries, and later of the United States, caused by the industrial revolution of the early 19th century and subsequent advances in technological development. Transition from the export of exotic overseas goods to the extraction of raw materials and systematic plantation management in the colonial regions as more profitable and economically promising areas of foreign business.

The competitive advantages of developed European countries based on cheap raw materials produced in the colonies. That necessitated investment in the development of the colonial raw materials industry. At the same time, the role of state colonial administration was growing: protecting the colonies from external threats and preserving the colonial regime required the metropolises to take concerted action by the government and national business in the colony. As the masses of native workers began to involve, and the removal of skilled labor from the metropolises in the colony was economically unprofitable, the question of taking into account local

cultural features, education and social problems of the local population became acute.

There is also an intensive development of intra-European international business is happening. Different development rates of European countries in this period, differences in the availability of natural resources, different levels of education and other factors have identified, on the one hand, countries-producers of industrial products, on the other - countries-markets for these products (the last one produced mostly cheap agricultural products).

This is an era of continuous trade wars. The result was the development of manufacturing enterprises and branches abroad. Both international financial service and international transport developed. At this point, the main motives of international business were identified fairly well, which have survived to this day: the use of more efficient resources (raw materials, natural, energy); expansion of markets; new areas of free financial resources application (use); use of favorable conditions of local legislation (tax, customs, etc.).

The era of concessions (1914-1945) - qualitatively changed the role of the largest companies operating in the colonial markets. Whether it is about the famous United Fruit, the Belgians in the Congo or the first oil concessions in the Middle East, everywhere the relevant companies-concessionaires are transformed into autonomous economic states, that implement production, trade, education, medical, transport, police functions not only for their workers, and often for all residents of concession areas.

There is a formation of a significant layer of native middle managers at concession enterprises going on, who had specially trained, often at enterprises and educational institutions of the metropolis itself. At the same time, the national consciousness of the colonial peoples grew.

Regarding international business in the neocolonial sphere, should be noted some of the most characteristic points. The first was the defeat of Germany in the First World War and, consequently, the redistribution of world markets, and the second was the Great Depression of 1929-1932, which raised the question of the effectiveness of international business in comparison with domestic business. The internationalization of human resources (characteristic of the era of globalization) first time manifested itself in these years. There were noted first mass migrations of workers from Asia, Africa and Latin America to Western enterprises. The emergence of two strong totalitarian regimes (in the USSR and Germany) showed significant opportunities for public administration of foreign economic activity, but at the same time all the weaknesses of the state as an “international entrepreneur”.

The concession era has set the stage for the self-determination of colonial and semi-colonial countries in economic aspect, and World War II provided significant political impetus to these processes. On the other hand, phenomena like the internationalization of the world labor market and intensifying competition in world markets for raw materials, semi-finished and finished products, the main participants of which seek to gain a competitive advantage using the increasingly complex structure of international business, meant approaching not only nation states, but also to the globalization of business in general.

The era of nation-states (1945-1970) - the two main directions of international

business. First, the formation and rapid development of new nation-states, which received as a result of the concession era in a sense developed economic base and some personnel and technological structure, and secondly, all the shortcomings of colonial economic development - from mono-food economies to difficult financial problems. This gave impetus to the development of international business: independent states actively sought markets for traditional products of their exports and were active recipients of any investment, which contributed to the development of international capital markets, new financial instruments, international auditing and consulting.

On the other hand, the most powerful American corporations, taking advantage of US dominance in the postwar period, for the first time made a breakthrough in multinational business, i.e. to a qualitatively new stage of international business, when the world becomes essentially an arena of competition interests. In 1960-1970 European and Japanese rivals overtook them. The conquest of goods and services markets is always mediated, which in turn leads to an even fiercer struggle of the same rivals in international, regional and national capital markets, technologies, labor, information, etc.

The real advancement of the national economy to efficient production and services requires a certain complex, called the “development package”, and includes technology, capital, information, skills and competence of staff, consulting support and others. Nevertheless, getting it “all at once” was difficult in the 1970s, which is why developing countries and their firms took different elements of the package in different countries and in different firms, making it “optimal for themselves”. Since for the real multinational business the whole world is the field of its business game, the formation of such a package for their own purposes or in the interests of partners may be committed most effectively.

The era of globalization (since 1970 to the present day).

Globalization is the strengthening of the interdependence of national economies, the intertwining of socio-economic processes taking place in different regions of the world and encouraging firms to seek better working conditions.

This period of civilization development in general and international business in particular marked by revolutionary technological changes, followed by economic, social and political changes. The computer revolution and the significant development of telecommunications have virtually changed the face of all traditional technologies by taking them to a completely new level. Today there are almost no zones and topics closed to international business on the planet. Real globalization characterized by the fact that international economic relations have covered almost all countries, and each of them depends on international business. The consequences are twofold: on the one hand, the country can enjoy all the benefits without experiencing the negative consequences of lack of certain resources, opportunities, etc. On the other hand, the innate price for this is a significant dependence of the country on world markets as a whole: it is impossible only to enjoy the benefits of integration in the world economy, simultaneously we must bear the risks of this process (the global financial crisis of 1998 and 2008) [3].

Thus, according to the historical approach, the following forms of modern

international business can be identify, which are associated with:

- international trade of goods and services;
- International capital movements;
- international movement of labor;
- international monetary, financial and credit relations;
- international cooperation in production, science and technology, environmental and economic spheres and solving global development problems.

The growing role of international business in modern conditions is reflected in the following main processes, namely: differentiation of its forms, which is stimulated by the achievements of modern STR and the deepening of WFP; increasing the autonomy and separation of its personalized subject from the home countries; growing interdependence and reproductive openness of national-state economic organisms; increasing the level of internationalization of business at the microeconomic level.

Updating and improving the architecture of national and international, political and economic systems is a defining task of today's generation.

3.3. Ukraine in the system of modern international business

Providing sustainable economic growth in Ukraine, integration processes of EU accession, the Organization for Economic Cooperation and Development (OECD) require the introduction of modern mechanisms of interaction between state and business, as well as business and society, which will strengthen mutual responsibility of all social participants, create conditions for the further socio-economic development of the state and society.

Ukraine has joined the implementation of the Sustainable Development Goals, which are defined in the final document “Transformation of our world: the agenda for sustainable development until 2030”, adopted in 2015 by the UN General Assembly. The document recognizes the role of all economic entities (from micro-enterprises and cooperatives to multinational enterprises) in ensuring the sustainable development of each state and encourages entrepreneurs to use their creative and innovative potential to solve sustainable development problems.

In 2017, Ukraine joined the OECD Declaration on International Investment and Multinational Enterprises. An integral part of which is the Guidelines for Responsible Business Conduct. The OECD Guidelines set out the principles of voluntary action and standards of responsible business conduct in accordance with the law and are worldwide recognized.

Ukraine, like every country that has acceded to the OECD Declaration, is pursuing a policy of socially responsible business. The main principles of the OECD Declaration are the ensuring of human rights protection, employment, environmental protection, disclosure of economic activities, combating proceeds of crime, consumer protection, development of science and technology, protection of competition and transparency of taxation. These principles applied in all spheres of activity and approved by the governments of the states, which have acceded to the OECD

Declaration.

The development of international business in Ukraine is taking place in conditions of market transformation of the national economy. Therefore, general economic problems cannot but lead to aggravation or the emergence of certain problems in every sector or branch of the economy, including international business. Most often, organizers of international business deal with political and legal, organizational and structural, economic and socio-psychological problems.

Political and legal problems arise because of imperfection or lack of necessary legislative acts, their arbitrary interpretation, and preservation of potential opportunities for violation of political stability both in our country and for our foreign partners.

Organizational and structural problems of international business development are mainly due to such reasons as imperfection and underdevelopment of domestic market infrastructure institutions, slow entry of Ukraine into international political and economic structures, conservatism in decision-making and more.

Economic problems of international business development are caused by insufficient convertibility of the national currency, violation of market pricing principles, imperfection of the system of real economic incentives, lack of an effective system of international marketing as a condition of effective relationship between supply and demand internationally.

Socio-economic problems of international business development are due to conservative economic thinking, lack of professional management experience in many subjects of international economic relations, rejection by some society sections of certain forms of international business, ignorance of foreign languages and more.

The problems caused by these reasons ultimately turn to curbing the inflow of investment into Ukraine and determine certain trends in the development of international business in our country. First, partners from industrialized countries, whose capital is characterized by high mobility, carry out the most active business activities in Ukraine. Second, joint ventures are set up mainly on a bilateral basis and for the purpose of industrial activities. Third, there is a small amount of initial foreign investment, as foreign partners feel insecure in the unfamiliar Ukrainian market. Fourth, most foreign firms, especially small and medium-sized ones, focus on the rapid return on small investments and the commercial benefits of one-time transactions, often speculative. Fifth, the concentration of international business in scientific, technical and industrial centers of Ukraine.

According to the practice of modern management, these problems and trends to some extent occur at all levels of management of joint ventures - domestic, sectoral, regional, state, international. Therefore, their solution requires joint action of each level of entrepreneurial activity, the formation of an appropriate development strategy and an effective management system.

However, despite the existing problems and negative trends in international business development, Ukraine is certainly of interest to foreign investors in terms of long-term prospects. This interest is determined both by the general scope of foreign investment and by the positive developments in market transformation and stabilization of political circumstances [4-8].

Ukraine's economic ties with the CIS and Eastern Europe are quite promising. After all, our country once had the closest economic ties with these countries. It is very easy to restore and strengthen them today, because each side feels the need to do so. With this on mind, the country's leadership is taking steps to restore them based on an effective market mechanism of economic cooperation.

The National Export Strategy of Ukraine has determined 48 countries until 2021. At the same time, now Ukraine has more than 10 free trade agreements with other countries. These documents simplify many issues, including customs duties, which often stop businesses from exporting.

No less promising area of international business development is joint ventures with developing countries. So far, Ukraine has not even declared the goals and objectives of Ukraine's foreign economic policy in this region. In addition, this is at the time when the markets of developing countries are virtually open to Ukrainian enterprises. The development of mutually beneficial economic ties with developing countries may also contribute to the fact that many of them have to solve the same problems that Ukraine is solving today.

It is clear that there are certain prerequisites for deepening and expanding the business of developing countries. Under certain conditions, many of them could become, if not large, then average investors in Ukraine's economy. In other words, our state needs to develop the concept of economic relations with developing countries as soon as possible, both as a whole and with groups of countries and individual partner countries.

If we talk about the prospects for international business development in Ukraine, most generally, it will be determined mainly by the general level of economic development, real results of reforms, significant renewal of social production and development of export potential.

3.4. The current state of Ukraine's international trade as the main form of international business

The foreign policy of states consists of a set of different links and relationships of subjects and objects of policy and a significant share in these relations belongs to international trade. Today, Ukraine is intensifying its foreign economic activity, which includes foreign trade in goods and services, direct investment in the state and the economy of other countries. The basis of the country's foreign economic activity is its foreign trade, which carried out in two main forms: exports and imports. It will be possible to form a positive balance of payments of the state due to their rational ratio (Table 1, Fig. 1).

The negative balance on trade in goods and services in 2020 decreased compared to 2019 to 255.5 million dollars. USA. The rate of reduction was 93.1% from 3689.1 million dollars USA. Official trade statistics in 2020 confirm that exports of goods from Ukraine fell by 1.7% last year to \$ 49.2 billion. Due to a much more significant reduction in imports, the trade deficit fell from 10.7 billion dollars USA up to 5.1 billion dollars USA.

Table 1 - Dynamics of Ukraine's balance of payments

Year	Exports, thousand dollars USA	Imports, thousand dollars USA	Balance, thousand dollars USA
2010	51430521.6	60739969.3	-9309447.7
2011	68394195.7	82608240.0	-14214044.3
2012	68809810.6	84658059.9	-15848249.3
2013	63312022.1	76963965.4	-13651943.3
2014	53901689.1	54428716.9	-527027.8
2015	38127149.7	37516443.0	610706.7
2016	36361711.2	39249797.2	-2888086.0
2017	43264736.0	49607173.9	-6342437.9
2018	47334987.0	57187578.0	-9852591.0
2019	50060335.5	60783662.3	-10723326.8
2020	49191824.5	54336136.7	-5144312.2

Source: State Statistics Service of Ukraine [9]

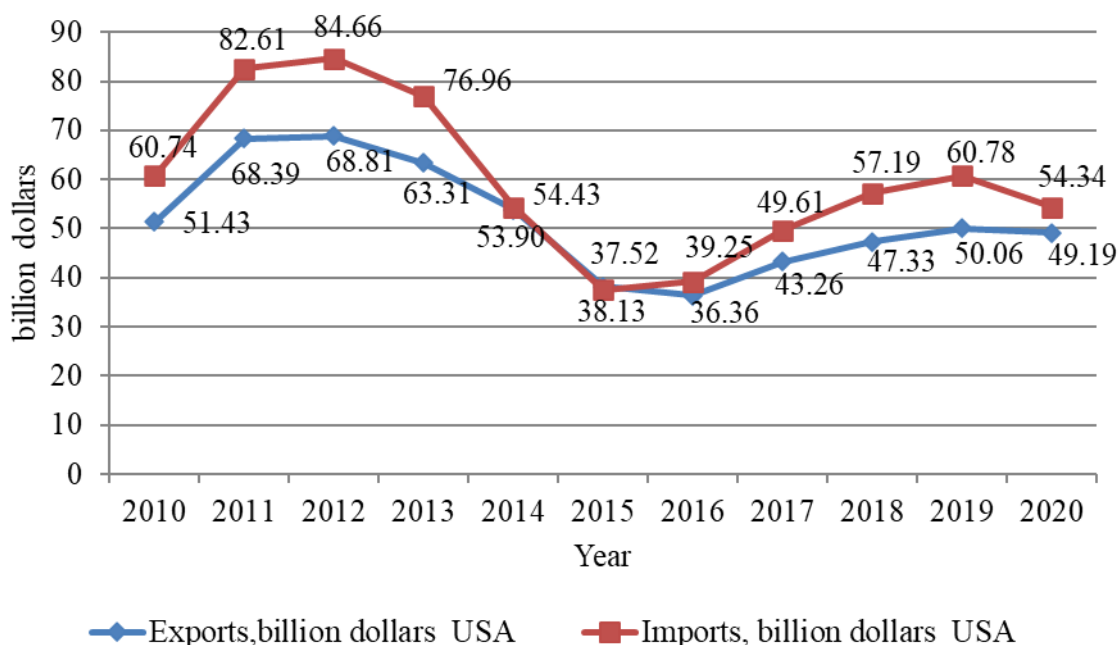

Figure 1 - Dynamics of Ukraine's balance of payments

The impact of the pandemic on international trade in services was expected to be greater. Exports of services decreased by 28.5% to 11,167.1 million dollars USA. At the same time, the balance on services is still positive and amounted to 5957.9. Taking into account the methodology of the State Statistics Service on the difference in the joint statistics on goods and services of the cost of services for processing goods for sale abroad, the total balance amounted to - 255.5 million dollars USA.

It is important to note that the largest decline in exports occurred in March-May 2020, after which exports stabilized, and since August there has been a steady increase in exports.

Statistics confirm that Ukraine is a global player in world trade. Foreign trade operations were conducted with 234 countries and jurisdictions. The most important indicators are the phenomenal growth of exports of Ukrainian products to Vietnam and China - 93% and 98% respectively.

At the same time, for the first time in several years, exports to the EU decreased by 10.3%. At the same time, we have the largest negative balance in trade with the EU - 4.8 billion dollars USA (3.26 of which are in Germany).

The foreign trade turnover of goods and services in 2020 compared to 2019 decreased by 9.4% (by 12.4 billion dollars) and amounted to 119.4 billion dollars.

The trade balance of goods and services was negative at \$ 677.8 million, but improved by \$ 3.0 billion compared to 2019. The foreign trade balance of goods was negative at \$ 5.1 billion, but has improved compared to 2019 at \$ 5.6 billion.

Exports of goods and services in 2020 decreased by 7.3% (by 4.7 billion dollars) compared to 2019 and amounted to 59.4 billion dollars. Exports of goods in 2020 decreased compared to 2019 by 1.7% (by 862.8 million dollars) and amounted to 49.2 billion dollars. (Table 2, Fig. 2).

Table 2 - Ukraine's main trading partners in exports of goods in 2020

№	The name of the country	Export of goods million dollars	2020 to 2019, in%	The share of the country in total exports of goods from Ukraine, in%
1	EU	18604.9	89.7	37.8
2	China	7 099.9	197.6	14.4
3	Russian Federation	2 706.0	83.4	5.5
4	Turkey	2 436.3	93.0	5.0
5	India	1 972.1	97.4	4.0
6	Egypt	1 617.8	71.8	3.3
7	Belarus	1 335.3	86.2	2.7
8	USA	983.9	100.5	2.0
9	Indonesia	735.6	100.1	1.5
10	Saudi Arabia	719.0	96.6	1.5

Source: [10]

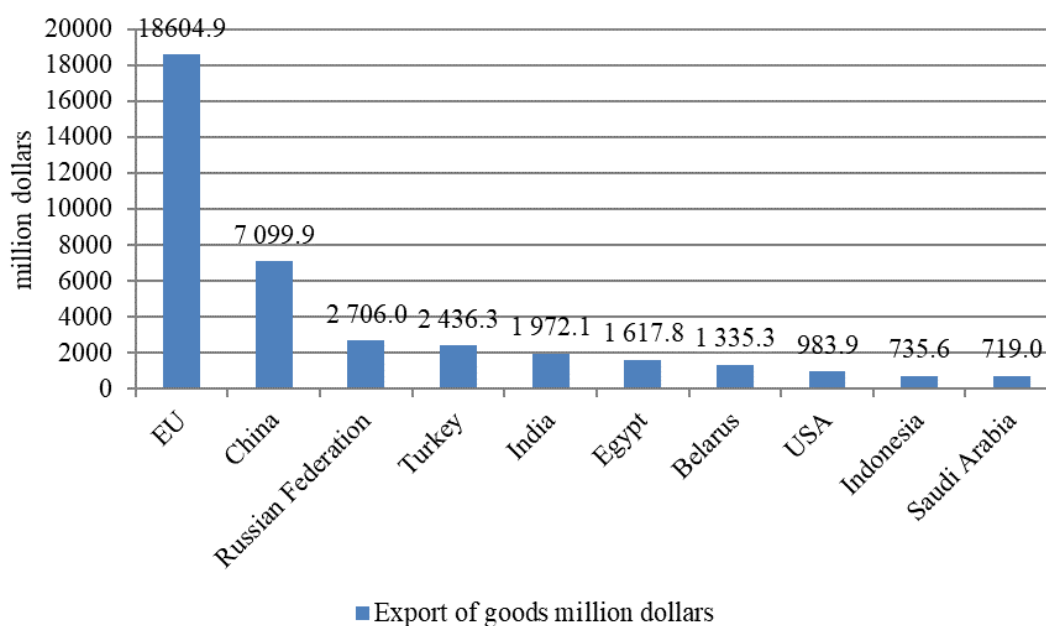

Figure 2 - Ukraine's main trading partners in exports of goods in 2020

The largest share in Ukrainian exports belongs to:

- agro-industrial products and food industry (45.1%);
- products of the metallurgical complex (18.4%);
- mechanical engineering products (11.0%);
- mineral products (10.8%);
- products of the chemical industry (5.5%).

Exports of goods decreased to the following countries: Africa - by 18.6%; CIS - by 12.1%; Europe - by 10.4%. Exports of goods increased to the following countries: Asia - by 19.9%; Australia and Oceania - by 13.8%; America - by 5.5%.

Imports of goods and services in 2020 decreased by 11.4% (by 7.7 billion dollars) compared to 2019 and amounted to 60.0 billion dollars. Imports of goods in 2020 decreased compared to 2019 by 10.6% (by 6.5 billion dollars) and amounted to 54.3 billion dollars.

The decrease in import revenues in 2020 was due to the following product groups:

The largest share in total imports is account for by:

- mechanical engineering products (34.2%);
- products of the chemical industry (19.8%);
- mineral products (15.9%);
- products of agro-industrial complex and food industry (12.0%);
- products of the metallurgical complex (5.8%);
- light industry products (5.5%).

EU countries are Ukraine's largest trading partners. The share of these countries in the foreign trade turnover of goods and services of Ukraine in 2020 was 40.9%. The foreign trade turnover of goods and services with the EU in 2020 decreased by 7.6% (by 4.0 billion dollars) and amounted to 48.9 billion dollars. Exports of goods and services to the EU (28) decreased by 8.6% (by 2.1 billion dollars) and amounted to 22.1 billion dollars. Imports of goods and services decreased by 6.8% (by \$ 2.0 billion) and amounted \$ 26.8 billion. The balance of trade in goods and services with the EU (28) was negative with the amount of 4.7 billion dollars and worsened compared to 2019 by 125.0 million dollars. The foreign trade turnover of goods with the EU in 2020 decreased by 7.2% (by 3.3 billion dollars) compared to 2019 and amounted to 42.5 billion dollars. Exports of goods to the EU (28) decreased by 10.3% (by 2.1 billion dollars) and amounted to 18.6 billion dollars. Imports of goods decreased by 4.6% (by 1.2 billion dollars) and amounted to 23.9 billion dollars. The balance of trade in goods with the EU was negative with the amount of 5.3 billion dollars and deteriorated by \$ 1.0 billion relative to 2019.

Ukraine's foreign trade turnover with the Customs Union (Russian Federation, Belarus, Kazakhstan, Armenia, and Kyrgyzstan) in 2020 decreased by 33.9% (by 7.9 billion dollars) and amounted to 15.5 billion dollars. The share of the Customs Union countries in the foreign trade turnover of goods and services of Ukraine in 2020 was 13.0%. Exports of goods and services to the countries of the Customs Union decreased by 37.7% (by 4.4 billion dollars) and amounted to 7.3 billion dollars. Imports of goods and services decreased by 30.1% (by \$ 3.5 billion) and amounted to \$ 8.2 billion. The balance of foreign trade turnover of goods and services with these

countries was negative with the amount of 844.7 million dollars against the positive one with the amount of 54.3 million dollars in 2019. The foreign trade turnover with the Customs Union decreased by 25.1% (by 4.1 billion dollars) compared to 2019 and amounted to 12.4 billion dollars. Exports of goods to the countries of the Customs Union decreased by 14.9% (by 796.4 million dollars) and amounted to 4.5 billion dollars. Imports of goods decreased by 29.9% (by 3.3 billion dollars) and amounted to 7.9 billion dollars. The balance of foreign trade turnover with these countries in 2020 was negative with the amount of 3.3 billion dollars, but improved by 2.6 billion dollars relative to 2019.

The foreign trade turnover of goods and services with the CIS countries in 2020 decreased by 31.5% (by \$ 8.1 billion) and amounted to \$ 17.6 billion. The share of these countries in the foreign trade turnover of goods and services of Ukraine in 2020 was 14.8%. Exports of goods and services to the CIS countries decreased by 33.6% (by 4.5 billion dollars) and amounted to 8.8 billion dollars. Imports of goods and services decreased by 29.2% (by 3.6 billion dollars) and amounted to 8.8 billion dollars. The balance of trade in goods and services with these countries was positive with the amount of \$ 39.9 million, but compared to 2019 it deteriorated by \$ 849.0 million. The foreign trade turnover of goods with the CIS countries in 2020 decreased by 23.0% (by 4.3 billion dollars) compared to 2019 and amounted to 14.4 billion dollars. Exports of goods decreased by 12.1% (by \$ 819.9 million) and amounted to \$ 5.9 billion. Imports of goods decreased by 29.1% (by 3.5 billion dollars) and amounted to 8.4 billion dollars. The balance of trade in goods with these countries was negative at \$ 2.5 billion, but improved by \$ 2.6 billion relative to 2019.

The Russian Federation remained among Ukraine's main trading partners. The share of the Russian Federation in the foreign trade turnover of goods and services of Ukraine in 2020 was 8.4%. The foreign trade turnover of goods and services with the Russian Federation in 2020 decreased by 39.9% (by 6.7 billion dollars) and amounted to 10.1 billion dollars. Exports of goods and services to Russia decreased by 43.4% (by 4.1 billion dollars) and amounted to 5.3 billion dollars. Imports of goods and services decreased by 35.3% (by 2.6 billion dollars) and amounted to 4.7 billion dollars. The balance of trade in goods and services with the Russian Federation was positive with the amount of 622.6 million dollars, but deteriorated by 1.5 billion dollars. The foreign trade turnover of goods with the Russian Federation in 2020 decreased by 29.1% (by 3.0 billion dollars) and amounted to 7.2 billion dollars. Exports of goods to the Russian Federation decreased by 16.6% (by 536.8 million dollars) and amounted to 2.7 billion dollars. Imports of goods decreased by 35.0% (by \$ 2.4 billion) and amounted to \$ 4.5 billion. The balance of trade in goods with the Russian Federation was negative with the amount of 1.8 billion dollars, but improved compared to 2019 by 1.9 billion dollars.

Ukraine's main trading partners are also China, the United States and Turkey. Their share accounts for 13.2%, 5.2% and 4.6% of the foreign trade turnover of goods and services in 2020. The foreign trade turnover of goods and services with China in 2020 increased by 19.1% (by 2.5 billion dollars) and amounted to 15.7 billion dollars. Exports of goods and services increased by 90.9% (by 3.4 billion dollars) and amounted to 7.2 billion dollars. Imports of goods and services decreased

by 9.7% (by \$ 915.9 million) and amounted to \$ 8.5 billion. The balance of trade in goods and services was negative at \$ 1.3 billion, but improved by \$ 4.4 billion compared to 2019. The foreign trade turnover of goods and services with the United States in 2020 increased by 1.8% (by 106.6 million dollars) and amounted to 6.2 billion dollars. Exports of goods and services increased by 6.0% (by 136.6 million dollars) and amounted to 2.4 billion dollars. Imports of goods and services decreased by 0.8% (by \$ 30.0 million) to \$ 3.8 billion. The trade balance in goods and services was negative at \$ 1.4 billion, but improved by \$ 166.5 million compared to 2019. The foreign trade turnover of goods and services with Turkey in 2020 decreased by 5.2% (by 297.1 million dollars) and amounted to 5.4 billion dollars. Exports of goods and services decreased by 8.3% (by 234.3 million dollars) and amounted to 2.6 billion dollars. Imports of goods and services decreased by 2.2% (by \$ 62.9 million) and amounted to \$ 2.9 billion. The balance of trade in goods and services was negative with the amount of 278.2 million dollars and worsened compared to 2019 by 171.4 million dollars [10].

According to official data of the State Statistics Service, in a six-month period in 2021 exports of goods and services amounted to \$ 34.9 billion, which is 25% more than in the corresponding period of 2020. Imports for the reporting period amounted to \$ 34.5 billion, which is 27.6% more in accordance with 2020.

Traditionally, with the increase in demand for domestic products abroad and the corresponding growth in exports, imports to Ukraine are growing, which acts as an additional source of resources needed to support export growth. At the same time, the issue of maintaining balance in trade remains important. Thus, in the first half of the year Ukraine has a positive balance in foreign trade - \$ 413.6 million. In addition to the development of agriculture, Ukraine has set a course for industrial development, production and domestic processing, which reflected in increased supplies of domestic goods to foreign markets. Significant growth in exports indicates positive trends in Ukraine's economic recovery during the quarantine period. Like other countries, Ukraine has already adapted to life in the pandemic and is trying to resume its trade and economic activities.

In the first half of this year, Ukraine carried out export and import operations with partners from 227 countries. At the same time, exports of goods amounted to \$ 29.9 billion, which is 30.7% more than in the first half of 2020.

In a six-month period most Ukrainian products were imported:

- EU countries - \$ 11.9 billion (39.7% of exports of goods from Ukraine);
- China - \$ 4.3 billion (14.3%);
- Turkey - \$ 1.8 billion (6%).

The largest exports were of ferrous metals and their products, cereals, ores, oils, electric machines, finished food products, some chemical products, furniture, etc.

The European Union remains Ukraine's largest trading partner, with which it is strengthening cooperation not only in trade but also in many other areas of the economy. According to the results of the first half of the year, the supply of Ukrainian products to the EU increased by 43.9%. This positive trend is provide, in particular, by the existence of the EU-Ukraine Free Trade Agreement, the establishment of direct contacts between Ukrainian and European business, the

removal of technical barriers to trade and the improvement of the food safety control system. These and other steps taken by the Government provide free access for Ukrainian products to European markets [11].

International business is growing rapidly around the world, and Ukraine is actively involved in these transformations. One of the drivers of change is the active development of digital transactions: if in 2010 the volume of international payments amounted to \$ 15 trillion, in 2022 the figure will reach \$ 156 trillion. The volume of online payments has increased in 10 times over 10 years and continues to gain momentum. The digital transformation of Ukraine is a huge investment resource, as it allows freeing up a significant amount of time that people spend in queues, paperwork, and reconciliation of registers or certificates and direct them to economic development [12].

Today, under quarantine restrictions, the development of international business in Ukraine will be determined mainly by the general level of economic development, real results of reforms, significant recovery of social production and development of export potential, which will give the country a significant replenishment of the state budget.

Conclusions

Today, the influence of the technological environment determines the functioning of international business. The motive of international business ceases to be profit, and the creation and implementation of commercial innovations. The current level of development of the international economy in the context of globalization characterized as a system of scientific, technical and sectoral functional links.

The creation of new elements of productive forces in the form of information and communication technologies has led to the emergence of new forms and methods of international business, their modification. This conclusion based on the principle of the interaction of the level of productive forces with the nature of production relations. New elements of productive forces in the form of information and communication technologies affect economic relations, resulting in appear more modern technological forms of international business, new products, new seller-buyer relations, new competitive and business strategies.

Among the global business transformations in Ukraine, there are five main trends. The entry of small and medium-sized businesses into the international market has become a much simpler and faster process, understandable to any entrepreneur.

There is a rapid shift in focus from the domestic market of Ukraine and the CIS countries to Western markets: the EU, the United States, as well as Japan, South Korea, the Far East and others. Imports from China is replace by locally produced goods.

Opening new markets on international online marketplaces already known to Ukrainian businesses, such as Amazon Europe, as well as opening new platforms such as Walmart and Etsy. This is facilitated by the parallel development of international logistics services, which deliver goods quickly and efficiently: Ukrposhta, Nova Poshta, Meest Express.

Large-scale growth of the market of local IT specialists. That is facilitate by new technologies, the development of the creative industry, labor exchanges and freelance. Today, more than 230.000 IT specialists work in Ukraine. According to PwC forecasts, by 2025 the number of specialists will grow to 242 thousand, and the size of the industry market will reach \$ 8.4 billion. In addition, it has become the norm for IT businesses to open offices in the US and Europe to attract international clients in Ukraine.

All these factors stimulate domestic production, increase export potential and encourage Ukrainian entrepreneurs to globalize actively business on international platforms.

ГЛАВА 4.⁴ МЕХАНІЗМ РЕГУЛЮВАННЯ ЕКОЛОГІЧЕСЬКОГО НАЛОГООБЛОЖЕННЯ В УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗОПАСНОСТІ С УЧЕТОМ МИРОВОГО ОПИТА ЕФЕКТИВНОСТІ ЕКОЛОГІЗАЦІЇ НАЛОГОВОЇ СИСТЕМИ

МЕХАНІЗМ РЕГУЛЮВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОГО ОПОДАТКУВАННЯ В УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ З УРАХУВАННЯМ СВІТОВОГО ДОСВІДУ ЕФЕКТИВНОСТІ ЕКОЛОГІЗАЦІЇ ПОДАТКОВОЇ СИСТЕМИ
MECHANISM OF REGULATION OF ENVIRONMENTAL TAXATION IN UKRAINE IN THE CONTEXT OF NATIONAL SECURITY TAKING INTO ACCOUNT WORLD TAXATION EFFECTIVENESS EXPERIENCE

DOI: 10.30888/2663-5569.2021-19-02-012

Вступ.

Витрати на запобігання забруднення навколишнього природного середовища та компенсацію негативних наслідків у просторово-часовому, бюджетному вимірі, а також у різних секторах економіки є об'єктивно обумовленими та набувають статусу суспільно необхідних витрат, які повинні враховуватися і регулюватися у відтворювальних процесах. Екологічні податки, повинні стати ефективним організаційно-економічним механізмом у справі компенсації та запобігання економічного збитку від забруднення та екодеструктивного стану природних ресурсів на різних просторових рівнях господарювання (національному, регіональному, локальному), і, таким чином, забезпечувати досягнення параметрів національної (соціально-еколого-економічної) безпеки.

Імплементація системи (механізму) екологічного оподаткування в Україні, підвищення результативності цільових функцій екоподатків потребує подальшого розвитку у форматі її реформування, трансформації, модернізації та інших аспектів. Оскільки реалії доводять існування великої кількості проблем у сфері еколого-економічного розвитку України, то очевидно система екологічного оподаткування залишається неефективною: а) в частині визначення переліку податків, їх ставок і процедури стягнення; б) в частині перерозподілу мобілізованих фінансових ресурсів у ході визначення пріоритетних цілей фінансування; в) в частині цільового використання мобілізованих фінансових ресурсів [Білокурський, 2017].

Подальша імплементація екоподатків потребує визначення бюджетних та часових обмежень провідних параметрів у сфері податкового регулювання якості навколишнього середовища та ефективності використання природного капіталу на підприємницько-інноваційних засадах.

Виклад основного матеріалу.

Формування системи бюджетних та часових обмежень імплементації екологічних податків у форматі максимізації національної безпеки повинно здійснюватися у контексті інтегрованої соціально-еколого-економічної політики (економічної, енергетичної, соціальної, екологічної), і, в значній мірі

⁴ Автори: Яровая И.Е.

знаходиться під впливом політичних процесів (такий акцент зроблено у працях, зокрема, Міщенко В.С., Веклич О.П. [Мищенко, 1998; Веклич, 2001, 2017]). Взаємозв'язок національної безпеки та сталого розвитку потребує визначення стратегічних та тактичних орієнтирів в межах тієї чи іншої політики, регулювання системи імплементації екологічних податків з позиції ефективної реалізації їх цільових функцій, а також екологізації господарювання по окремим секторам економіки. Таким чином, удосконалення імплементації екооподаткування, в принципі, зводиться до трансформації механізму державного еколого–економічного (екологічного) регулювання системи податкових регуляторів у сфері охорони навколишнього природного середовища та підприємницького природогосподарювання.

З окреслених вище позицій визначальні складові імплементації системи екологічного оподаткування схематично представлені на рис.1. Оцінка ефективності реалізації цільових функцій в системі національної безпеки може бути деталізована за певними напрямками (енергетична безпека, економічна, екологічна та соціальна безпека), а також залежно від завдань управлінських рішень по окремим суб'єктам національної безпеки та господарювання на різних ієрархічних рівнях просторового розвитку.

Формування системи бюджетних та часових обмежень імплементації екологічних податків у контексті максимізації національної безпеки повинно спиратися та враховувати, перш за все, існуючі принципи еколого-економічної безпеки.

Основні принципи забезпечення екологічної безпеки у контексті формування та регулювання системи екологічного оподаткування можуть бути представлені таким чином:

1.Визначення еколого-економічної безпеки в якості пріоритетної складової національної безпеки у контексті поступової практичної реалізації принципів сталого розвитку, зокрема, через посилення системи екологічного оподаткування.

2.Визнання екологічної безпеки в якості пріоритетної (визначальної) складової загальної національної політики, а також економічної, соціальної та екологічної політики на різних ієрархічних рівнях господарювання (національному, регіональному, локальному).

3.Формування системи індикаторних показників та цільових параметрів, що забезпечують необхідну результативність (об'єктивність) оцінки екологічної безпеки в системі індикаторів сталого розвитку та показників ефективності оцінки цільових функцій екологічного оподаткування.

4.Створення ефективних (результативних) функціональних підсистем забезпечення (законодавчо-правової, фінансової, кадрової, інформаційної) в системі досягнення соціо–еколого–економічної безпеки та функціонування механізму екологічного оподаткування.

5.Забезпечення ефективного державного еколого–економічного (сталого) управління в системі забезпечення національної (економічної, соціальної, енергетичної, екологічної) безпеки на основі податкових регуляторів.

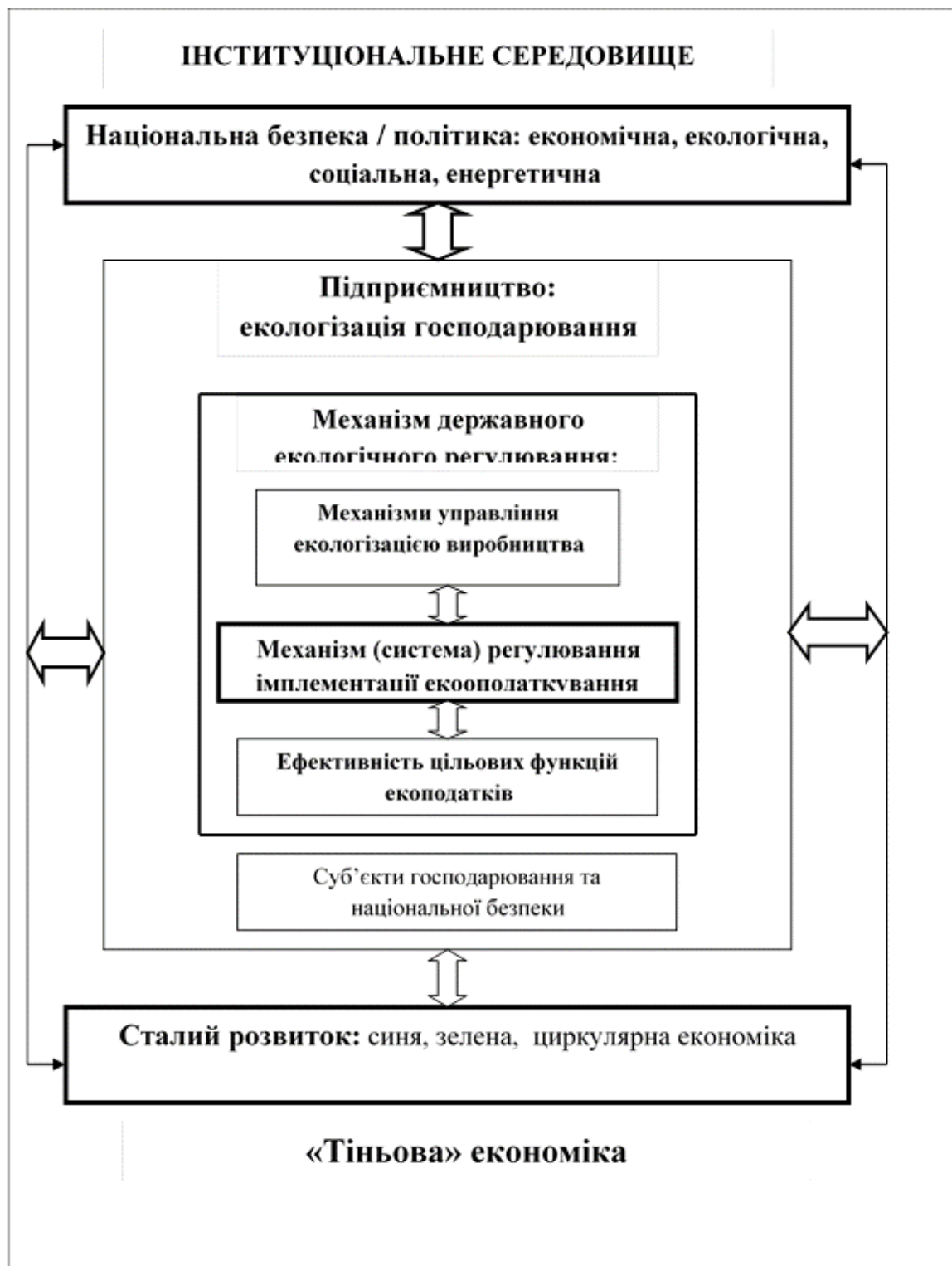

Рисунок 1 – Визначальні складові імплементації екологічних податків у форматі механізму (системи) регулювання екологічного оподаткування*

* Авторська розробка

6. Поступове досягнення повної компенсації економічного збитку від екодеструктивного впливу на довкілля на основі механізму екологічного оподаткування та соціальної відповідальності.

7. Введення нормативно-правового поля щодо екологічного обмеження

екодеструктивного господарювання за суб'єктами національної безпеки.

8.Гарантування підвищення рівня національної (економічної), соціальної, екологічної, енергетичної безпеки та ефективності екооподаткування через запровадження комплексної системи відповідного контролю, зокрема, еколого–економічного.

Механізм державного регулювання ефективності екологічного оподаткування, перш за все, пов'язаний з переосмисленням політики соціально-економічного розвитку на різноманітних концептуальних засадах (зокрема, збалансованого розвитку, синьої, зеленої економіки, просторового розвитку) [Хвесик, 2016]. Це, безумовно, необхідно для здійснення стратегічних та тактичних збалансованих заходів щодо екологізації виробництва та більш дієвої (ефективної) системи екологічного оподаткування. Першооснова регулювання екологічного оподаткування, нами вбачається у синтезі всіх складових політичних процесів політики національної безпеки, а також використанні різноманітних механізмів та економіко – організаційного інструментарію різного характеру (зокрема, інституціонального, економічного, еколого – економічного, соціально-екологічного). Це, у свою чергу, зокрема, впливатиме на формування підприємницького середовища у всіх секторах економіки, що буде більшою мірою сприяти ефективній реалізації цільових функцій економічних податків в різних секторах господарювання.

Тут зазначимо, що ефективність заходів державного регулювання ефективності екологічного оподаткування полягає не в кількості адміністративних та економічних методів і створенні для цього регулюючих механізмів, а в наявності дієвої стратегії формування сприятливого підприємницького середовища «чутливого» (гнучкого) до ефективного (результативного) екологічного оподаткування з позиції наявності мотиваційних факторів здійснення природоохоронних (екологічних) заходів.

Система імплементації екологічних податків потребує оцінки та регулювання бюджетних, ресурсних та часових обмежень з урахуванням специфіки суб'єктів національної безпеки. Механізми досягнення економічної, енергетичної, соціальної та екологічної безпеки на основі реалізації відповідної політики повинні забезпечувати максимальний рівень національної безпеки.

Стратегічні орієнтири державного екологічного регулювання екологічних податків у форматі організаційно-економічного механізму забезпечення їх ефективності потребують їх певної результативної оцінки у взаємозв'язку з макроекономічними показниками сталого просторового природо-господарювання та соціо – еколого – економічними параметрами національної безпеки.

Посилення стратегічного контенту потребують також пропозиції щодо формування системи бюджетних та часових обмежень подальшої імплементації екологічних податків та оцінки їх цільових функцій. Також необхідно врахувати значний вплив тіньової економіки на загрози екологічної безпеки, і, це обумовлює необхідність здійснення гіпотетичної оцінки тіньових «провалів» в системі державного екологічного регулювання просторового природогосподарювання. У кінцевому рахунку, механізми екологічного

регулювання повинні бути націлені на підвищення стимулюючої ролі екологічного оподаткування і, таким чином, забезпечувати більш повну реалізацію необхідних природоохоронних заходів.

Розглянемо сутнісно – змістовну механізму державного регулювання імplementації екологічного оподаткування, який є комплексною системою.

Комплексний механізм державного регулювання імplementації екологічного оподаткування є цілісною та збалансованою сукупністю організаційно-економічних форм, які реалізуються у вигляді підмеханізмів, інструментів і технологій, за допомогою яких організуються, регулюються та координуються процеси імplementації екологічного оподаткування у контексті практичної реалізації принципів сталого розвитку та забезпечення національної безпеки господарювання.

З урахуванням існуючих загальних положень теорії господарського механізму [Осипов, 1994; Ляшенко, 2008; Мишенин, 2012; Беляев, 1990] цільова функція комплексного механізму державного регулювання імplementації екоподатків полягає в узгодженні соціо – еколого – економічних, фінансово – економічних, еколого – економічних та соціальних інтересів усіх зацікавлених сторін, а також вирішенні виникаючих протиріч, що виникають у системі забезпечення національної безпеки у контексті сталого розвитку. Таким чином, забезпечується належний рівень екологізації господарювання (виробництва) та національної безпеки з урахуванням екологічної складової, а також відтворення суспільного блага.

Основними завданнями механізму державного регулювання імplementації екологічного оподаткування з позиції забезпечення національної безпеки:

1.Забезпечення національної безпеки (зокрема, економічної, екологічної, енергетичної) на засадах екологічно сталого розвитку через регулювання системи відносин між платниками податків та державою.

2.Забезпечення ефективної реалізації цільових функцій екооподаткування.

3.Встановлення та правова регламентація, справляння екологічних податків (ставок, структури, суб'єктів, об'єктів оподаткування та пільг).

4.Формування необхідних бюджетних екологічних фондів грошових коштів для екологізації господарювання на підприємницьких засадах на різних ієрархічних рівнях просторового розвитку (національному, регіональному, локальному) у контексті забезпечення національної безпеки.

З огляду на існуючі загальні принципи управління економікою, формування господарського механізму та системи державного регулювання еколого-економічного розвитку принципів функціонування механізму державного регулювання імplementації екологічного оподаткування (ДРІЕО) є [Ярова, 2011]:

1. *Принцип організаційно-інституціональної регламентації управління екологічними податковими регуляторами.* Означає законодавчо-правове та нормативне регулювання процесів екооподаткуванням.

2. *Принцип наукової обґрунтованості системи еколого-економічного управління оподаткуванням в системі національної безпеки* Цей принцип, зокрема, передбачає наявність наукового супроводження формування системи

збалансованого екологічного оподаткування.

3. Системний підхід до еколого-економічного управління оподаткуванням у контексті принципів сталого розвитку та забезпечення екологічно орієнтованої національної безпеки. Системний підхід передбачає взаємозв'язок економічних, екологічних та соціальних параметрів на різних ієрархічних рівнях сталого управління господарюванням.

4. Принцип структурності та необхідності різноманіття [Ляшенко, 2008, с. 83–84]. Структуризація механізму пов'язана з функціонально-цільовою орієнтацією його підсистем (підмеханізмів), а також визначає аналітичну основу оцінки ефективності, результативності застосування екоподаткових регуляторів для забезпечення національної безпеки на еколого-економічних засадах. Необхідність різноманіття підсистем механізму визначається бюджетно- фінансовими, еколого-економічними та соціальними орієнтирами управління податковими регуляторами

5. Принцип функціональної інтеграції, спеціалізації, універсалізації та централізації регулювання імплементації екологічного оподаткування на основі застосування технологічного підходу за суб'єктами нацбезпеки.

6. Принцип екологічно спрямованого стимулювання, мотивування збалансованого господарювання, природоохоронної (екологічної) діяльності через систему екооподаткування. Це передбачає, зокрема, розширення екологізації виробництва на підприємницьких засадах, підвищення якості довкілля для забезпечення екологічно орієнтованої національної безпеки. Це також буде сприяти економії бюджетних ресурсів в частині централізованого фінансування природоохоронних заходів та зменшенні коштів на управлінсько-контрольні заходи.

7. Принцип стратегічності. Цей принцип передбачає врахування галузевих особливостей сталого розвитку за суб'єктами національної безпеки, врахування інтересів та потреб майбутніх поколінь в економічних та соціально-екологічних заходах щодо забезпечення нацбезпеки. І тут важливого значення набуває своєчасність у запобіганні екодеструктивним тенденціям у розвитку суб'єктів господарювання. Принцип стратегічності пов'язаний і з подальшим розвитком підприємницьких ініціатив щодо раціонального використання бюджетних ресурсів в системі державного регулювання імплементації екологічного оподаткування.

9. Принцип розвиненої та збалансованої відповідальності, що реалізується у формі економіко-правової та соціально-екологічної відповідальності за результати імплементації екологічного оподаткування.

Формування функціонально-цільової структури механізму регулювання імплементації екологічного оподаткування. нами здійснено на основі аналізу існуючої концепції матричної (блочної) функціонально-цільової структури господарського механізму, механізму управління промисловими та соціально-економічними процесами, а також природокористуванням, що реалізується таким чином (рис. 2).

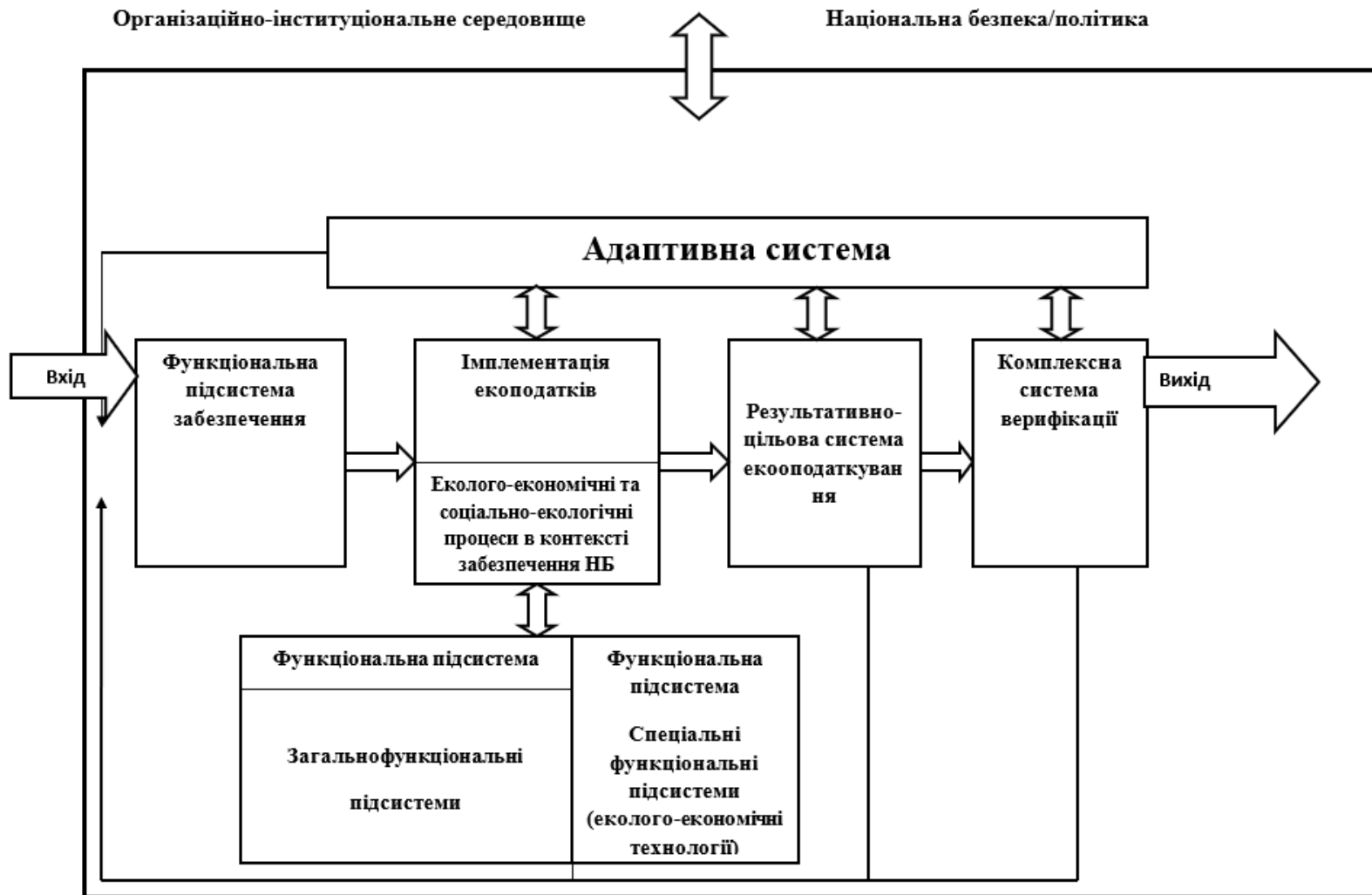

Рисунок 2 - Механізм державного регулювання імплементації екологічних податків (ЕП) у контексті забезпечення національної безпеки (НБ)*

*Розроблено з урахуванням [Мішенін, 2012; Ярова, 2011]

Результативно-цільова підсистема окреслює цілі (підцілі-завдання), виконання яких повинно забезпечити система імплементації екологічного оподаткування відповідно до програмних напрямів екологізації виробництва, реалізації сталого господарювання у контексті забезпечення екологічно орієнтованої національної безпеки. В межах цієї системи, зокрема, визначаються результативність (ефективність) функціонування системи екооподаткування у відповідності з її цільовими функціями та сформованими екологічними фондами на різних рівнях просторового розвитку, а також безпосередньо, і використання бюджетних ресурсів (наприклад, на природоохоронні заходи, функціонування існуючої системи екооподаткування та її розвиток у відповідності з часовими вимірами впровадження нових податкових регуляторів).

У складі механізму регулювання імплементації екологічного оподаткування провідною системою є *функціональна підсистема*, яка поділяється на *загально-функціональну та спеціально-функціональну*.

Загально-функціональна підсистема в механізмі пов'язана здебільшого, з реалізацією основних традиційних функцій екологічного управління: прогнозування, планування та програмування; регулювання; організація; стимулювання; мотивація; координація; аналіз, облік, контроль та контролінг.

Спеціально-функціональна підсистема пов'язана в основному із впровадженням системи екологічно орієнтованого менеджменту (екосистемного та екологічного), яка передбачає застосування еколого-економічних технологій. Еколого-економічні технології надають можливість не тільки відстежувати еколого-економічні, ринково-підприємницькі та соціальні характеристики і тенденції використання екоподатків, але й враховувати їх вплив на реалізацію сталого господарювання у контексті забезпечення екологічно орієнтованої національної безпеки через механізм зворотного зв'язку. Еколого-економічні технології, пов'язані з функціонуванням механізмів соціально-еколого-економічної відповідальності, екологічним маркетингом та аудитом, управління еколого-економічними знаннями вони необхідні в якості конструктивних інструментів (підмеханізмів) для ефективної імплементації екологічних податків.

Запропонована функціонально-цільова структура механізму регулювання імплементації екологічного оподаткування передбачає *забезпечуючу підсистему*, яка складається з нормативно-правового, фінансового, інформаційного, матеріально-технічного, кадрового забезпечення функціонування механізму регулювання імплементації екологічного оподаткування. Ця підсистема повинна бути орієнтована на раціональне використання ресурсного забезпечення і це потребує відповідної оцінки ефективності використання бюджетних ресурсів з акцентом на досягнення максимальних параметрів національної безпеки.

Метою *адаптаційної підсистеми* державного механізму регулювання імплементації екологічного оподаткування є формування «гнучкості механізму» [Степанова, 2008, С. 126] у відповідності з вимогами та принципами сталого розвитку у контексті забезпечення національної безпеки, а

також еколого-економічними інтересами стейкхолдерів. Складовими елементами адаптаційної підсистеми є : екологічно орієнтовані системи моніторингу (зокрема, забруднення, державного регулювання екооподаткування, накопичення відходів); еколого-економічний аналіз (перш за все, для діагностики відповідних проблем в екооподаткуванні та природоохоронній діяльності).

Формування *підсистеми верифікації (перевірки)* перш за все актуалізується у зв'язку з впровадженням та необхідністю подальшого розвитку системи екологічного оподаткування. З цих позицій ця система може включати такі основні складові: екоаудит та ревізія екооподаткування; соціальний аудит. В кінцевому рахунку ця підсистема повинна давати відповідь на питання щодо доцільності витрачання певного обсягу бюджетних ресурсів на імплементацію екологічних податкових регуляторів.

Таким чином, усі елементи системи екологічного регулювання повинні мати комплексний характер і бути одночасно стимулюючими (мотиваційними) інструментами екологізації виробництва та основою формування природоохоронних (екологічних) фондів на різних ієрархічних рівнях просторового розвитку.

У системі державного регулювання ефективності екологічного оподаткування необхідно визначати функції екологічних податків, оскільки саме через них виявляється їх економічна сутність, а також формуються базові складові (підмеханізми) державного регулювання ефективності екологічного оподаткування [Ярова, 2020].

Важливо зробити акцент на тому, що надходження від екологічного оподаткування, в принципі, повинні забезпечувати фінансування природоохоронних заходів, а також відповідати величині еколого-економічного збитку від забруднення навколишнього середовища. Це свідчить і про неподаткову природу екологічних податків, оскільки компенсаційність є ознакою неподаткових платежів. Таким чином, екологічний податок за своєю економічною сутністю є компенсацією за еколого-економічний збиток від забруднення навколишнього середовища. Екологічні платежі стягуються з підприємств-користувачів в рамках соціально-еколого-економічної відповідальності за забруднення. Головна цільова функція екологічних податків за забруднення - компенсація збитку державі від правомірної екологічної шкоди, акумуляція грошових засобів на здійснення природоохоронних заходів територіально-просторового характеру, стимулювання екологічної діяльності суб'єктів природогосподарювання [Ярова, 2020].

З точки зору націленості системи екологічного оподаткування на регулювання екологічних проблем просторового природогосподарювання, а також забезпечення національної соціо-еколого-економічної безпеки, класично виділяють фіскальну та регулюючу функції екологічних податків (Мулик, 2011). В роботі [Лалаєва, 2002], крім фіскальної виділяється також ресурсозберігаюча та контрольно-стимулюючу функції. Стверджується, що ресурсозберігаюча функція найбільш сприяє механізму регулювання екологічних процесів в державі (цит. згідно [Мулик, 2011]). Встановлюючи

екологічні податки (природоресурсні платежі), держава, таким чином, обмежує надмірне забруднення, використання природних (екологічних) ресурсів.

Виконання екологічними податками регулюючої функції водночас супроводжується контролем держави за природоохоронною діяльністю суб'єктів природо господарювання, за циклічним характером екологізації виробництва, зокрема, на засадах чистого виробництва, інноваційним розвитком зеленої економіки і т.д., що означає недоцільність виокремлення суто контрольної функції. Стимулююча (мотиваційна) функція екологічних податків полягає, зокрема, у впливі на інвестиційно-інноваційний процес забезпечення національної безпеки (наприклад, у разі зниження ставок оподаткування), у прискоренні темпів зростання зеленої економіки, підвищення платоспроможного попиту на екологічно чисту продукцію та ін. Таким чином, регулююча та стимулююча функції екологічних податків тісно пов'язані, тому виконання однієї з них може поєднуватися з процесом реалізації іншої функції. Водночас між ними існують відмінності, не збігання у процесі їх реалізації, тому ці функції доцільні. Так, встановлення високих податкових ставок на прибутки підприємств означає виконання однієї з розподільчих функцій (перерозподіл частки національного доходу), але не стимулює інвестиційні процеси [Економічна, 2001].

Стратегічні орієнтири реалізації регулюючої та стимулюючої функцій екологічних податків в системі забезпечення національної соціо-еколого-економічної безпеки повинні вирішувати таке коло питань [Ярова, 2020]:

- створення оптимальних економічних умов для подальшого розвитку цивілізованих ринкових відносин в системі сталого просторового природо господарювання відповідно до європейського досвіду запровадження та функціонування системи екологічного оподаткування;
- стимулювання екологізації виробництва у різних секторах економіки та комплексного, раціонального використання природних ресурсів (природного та екологічного капіталу);
- забезпечення достатнього та стійкого фінансування заходів для охорони та відтворення природно-ресурсного потенціалу в просторово-часовому вимірі, посилення на цій основі соціально-екологічних послуг природних ресурсів;
- вирівнювання умов господарювання у просторово-часовому вимірі при територіальному (регіональному) використанні та відтворенні природних ресурсів різної екологічної якості та доступності;
- розширення інвестиційних можливостей територіальних громад у справі збалансованого соціально-економічного розвитку у контексті забезпечення національної безпеки господарювання;
- забезпечення узгодженості загальнодержавних інтересів з інтересами територіальних громад шляхом збалансованого розподілу коштів від функціонування системи екологічного оподаткування між бюджетами різного ієрархічного рівня (відмітимо, що це питання дуже складне в якому економіка та політика складають одне ціле);
- запобігання екодеструктивному стану довкілля та природно-ресурсного потенціалу.

Ефективність екологічного оподаткування

Оцінка цільових функцій системи екологічного оподаткування потребує аналізу їх ефективності та результативності. Варто зазначити, що для аналізу результатів та характеру діяльності податкової системи в цілому використовують такі показники: сукупне податкове навантаження, коефіцієнт еластичності податкової системи, коефіцієнт обіраності податків, коефіцієнт співвідношення податкових платежів до суми суспільних благ та трансфертних платежів профінансованих державою [Економічна, 2001].

Дослідження ефективності екологічної податкової системи необхідно здійснювати з урахуванням специфіки екологічного регулювання. Взагалі, критерієм оптимальності екологічного оподаткування є еколого-економічна ефективність природогосподарювання, яка в кінцевому рахунку, зводиться до забезпечення національної соціо-еколого-економічної безпеки. Існують пропозиції щодо багатокритеріальної оцінки екологічного оподаткування на основі таких показників: ефективність, рівність, адміністрування, виконання вимог законодавства, використання доходів від податків [Sadler, 2001].

Позитивні функції та ефекти від застосування екологічних податків наведено у таблиці 1.

Таблиця 1 – Ефективність екологічних платежів у зарубіжних країнах

Екологічний податок	Ефективність	Функція
Податок на зміну клімату (введено в Великобританії у 2001 р.)	Викиди парникових газів скоротилися на 6-8%	Стимулююча
Група податків на забруднення: - податок на викиди окису сірки (введено в Швеції в 1991р.) - податок на викиди діоксиду вуглецю (введено в Норвегії в 1991 р.)	- у Швеції викиди скоротилися на 15-20% за 4 роки після введення податку; - у Норвегії викиди скоротилися на 3-4%	
Оподаткування токсичних відходів (введено в Німеччині в 1991 р.)	Утворення токсичних відходів знизилося на 15 % за 3 роки після введення податку	
Різноманітні податки на транспорт (на кілометраж, щорічний – з власника, акциз при купівлі автомобіля) у всіх європейських країнах	Збільшилися податкові надходження від загальної суми отримуваних податків, напр. в Італії – на 4,5 %, в Ірландії – на 10,2 %	Фіскальна
Платежі за користування природними ресурсами – введені у всіх європейських країнах	Складають значну частку доходів бюджету (від 3 % до 12 %)	

Джерело: (Yarova and Marekha, 2021; Глуховски, 2017; Чернявская, 2016)

Отже, так критеріальна оцінка може стати предметом окремого дослідження. У поточній роботі з урахуванням наявних пропозицій [Тищенко, 2012] акцент робиться на таких критеріях (показниках): оцінка ефективності надходжень від екологічного оподаткування (у даному випадку співвідношення податкових надходжень та державних екологічних витрат); фіскальна ефективність (ефективність); оцінка мотиваційної природи екологічного

оподаткування.

1.Ефективність використання надходжень від екологічного оподаткування (E_{en}) за суб'єктами національної безпеки (суб'єктами природогосподарювання) визначається таким чином:

$$E_{en} = \frac{B_{n\bar{o}}}{H_{en}}, \quad (1)$$

де $B_{n\bar{o}}$ - природоохоронні витрати за рахунок бюджетних коштів різного ієрархічного рівня; H_{en} - сума надходжень від екологічного оподаткування.

Конструктивним показником еколого-економічної ефективності екологічного оподаткування може стати оцінка співвідношення еколого-економічного збитку від забруднення, екодеструктивного стану довкілля, який запобігається при певній сумі надходжень екологічного податку:

$$E_{en}^3 = \frac{Z_{ee}}{H_{en}}, \quad (2)$$

де Z_{ee} - еколого-економічний збиток від забруднення, екодеструктивного стану довкілля.

2.Оцінка фіскальної ефективності (результативності) екологічних податків доцільно здійснювати через співставлення суми надходжень від екологічного оподаткування (зокрема, за окремим суб'єктом національної безпеки) із макроекономічними показниками, а також із загальною сумою податкових надходжень.

3.Оцінка ступеня прояву стимулюючих (мотиваційних) властивостей функціонування системи екологічного оподаткування певною мірою характеризує частка природоохоронних витрат у загальній сумі екологічних витрат суб'єкта природогосподарювання ($\mathcal{U}_e$).

$$\mathcal{U}_e = \frac{B_{n\bar{o}}}{(B_{n\bar{o}} + \bar{H}_{en})} \times 100, \quad (3)$$

де $B_{n\bar{o}}$ - природоохоронні витрати суб'єкта господарювання; $\bar{H}_{en}$ - сума сплаченого екологічного податку.

Для результативної реалізації стимулюючої (мотиваційної) функції екологічного оподаткування ставки податків повинні бути такими, щоб підприємствам було вигідніше здійснювати екологічну модернізацію виробництва, ніж сплачувати податки. Визначення еколого-економічного ефекту природоохоронних заходів розраховується таким чином [Мішенін, 2019]:

$$E = P - 3, \quad (4)$$

де P – економічний результат, який складається: з економії на екологічних

податках; компенсаційних платежів підприємству з природоохоронних фондів; приросту прибутку в основному виробництві в результаті проведення природоохоронних заходів; 3 – приведенні витрати на здійснення природоохоронних витрат.

За наявності кількох варіантів здійснення природоохоронних заходів, які однаково впливають на навколишнє середовище, але розрізняються по витратам на їх реалізацію, то вибирається варіант з найменшими приведеними витратами (3).

$$3 = \sum_{t=1}^T \frac{I_t}{(1+r)^t} + \sum_{t=1}^T \frac{K_t}{(1+r)^t}, \quad (5)$$

I_t - поточні витрати без урахування амортизаційних відрахувань в t -му році;

K_t - капітальні вкладення в t -ому році;

r - нормативний коефіцієнт приведення різночасних витрат;

T - розрахунковий період.

Оцінки ефективності природоохоронних заходів з урахуванням фактора екологічної безпеки на рівні підприємства вимагає оцінки еколого-економічного ризику виникнення наднормативних викидів (скидів). Поєднання понять ймовірність виникнення викиду, величина маси шкідливих речовин і економічні втрати (для підприємства - це штрафні санкції і так званий внутрішній збиток) обумовлює можливість говорити про врахування еколого-економічного ризику при визначенні ефективності природоохоронних заходів, діяльності суб'єкта природо господарювання з урахуванням екологічної складової. Урахування еколого-економічного ризику – це оцінка ймовірності виникнення еколого-економічних втрат, які на даному етапі розвитку суспільства, економіки можуть бути обчислені з певною адекватністю по відношенню до можливого забруднення навколишнього природного середовища. Економічна сутність екологічного ризику зумовлена певною обмеженістю рівня знань суспільства про екологічну рівновагу, асиміляційному потенціал природи та наслідки дестабілізації системи «природа – суспільство – економіка». Тому еколого-економічний ризик необхідно враховувати при прийнятті господарських рішень екологічного спрямування, оцінці діяльності підприємств з урахуванням екологічної складової і, таким чином, в певній мірі, брати до уваги можливість настання негативних незворотних наслідків для природи і суспільства. Також важливо констатувати, що оцінка ефективності природоохоронних заходів необхідна і для обґрунтування концентрації необхідних обсягів екологічних витрат через систему екооподаткування (в межах певних екологічних фондів).

Висновки.

Методологія макроекономічного аналізу впливу тіньової економіки на загрози національної безпеки повинна враховувати екологічну складову. Оскільки тіньова економіка знижує ефективність використання бюджетних ресурсів націлених на регулювання імплементації екологічних податків.

Аналіз основних загроз національній економічній безпеці дозволяє говорити про те, що зараз саме тіньова економіка є головною загрозою, що впливає на всі інші, у тому числі і на екологічну безпеку [Подмазко, 2014]. Даний процес тільки прискорюється, а не вповільнюється (тим більше не припиняється) і простежується у всіх секторах економіки, як у матеріальній сфері, так і нематеріальній. З цих позицій варто формувати, на наш погляд, показники еколого-економічної безпеки, перевищення нижніх граничних величин яких загрожує національній безпеці, а саме: обсяги недоотримання надходжень від сплати екологічних податків та природно-ресурсних платежів; обсяги забруднення навколишнього середовища та незаконного використання природних ресурсів господарськими суб'єктами тіньової економіки; нерегульоване зниження економічної оцінки природно-ресурсного потенціалу (капіталу) в територіально-просторовому та галузевому вимірі; обсяги фінансування та необхідних природоохоронних витрат внаслідок тіньового природогосподарювання.

Взагалі сфера державного регулювання системи екологічного оподаткування повинна охоплювати: визначення переліку податків, їх ставок та процедур стягнення; перерозподіл мобілізованих фінансових ресурсів у процесі визначення пріоритетних цілей фінансування; цільове використання мобілізованих фінансових ресурсів.

З урахуванням існуючих проблемних ситуацій та пропозицій реформування системи екологічного оподаткування в Україні [Найденко, 2017; Мандрик, 2016; Малик, 2011] зроблено акцент на основні принципіальні положення, на які повинен спиратися механізм встановлення та стягнення екоподатків:

- використання двох видів нормативів сплати податків, по-перше, в межах допустимих (у тому числі тимчасово узгоджених з екологічними органами) обсягів викидів та скидів шкідливих речовин, і, по-друге, за перевищення допустимого рівня забруднення;

- урахування при встановленні ставок податку якісного складу викидів та скидів, а також гостроти екологічної ситуації в конкурентному регіоні. Так, варто привести у відповідність ставки податку за викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря за назвою та класом небезпечності забруднюючих речовин;

- надання територіальним громадам права коригувати для суб'єктів природогосподарювання податкові надходження з урахуванням виконання ними природоохоронних заходів;

- акумулювання коштів в фондах охорони природи та їх цільове використання під контролем територіальних громад.

ГЛАВА 5.⁵ ХАРАКТЕРИСТИКА ВАЛЮТНОЙ ПОЛИТИКИ СОЕДИНЕННЫХ ШТАТОВ АМЕРИКИ И ГЕРМАНИИ

*ХАРАКТЕРИСТИКА ВАЛЮТНОЇ ПОЛІТИКИ СПОЛУЧЕНИХ ШТАТІВ АМЕРИКИ ТА
НІМЕЧЧИНИ*
*CHARACTERISTICS OF THE MONETARY POLICY OF THE UNITED STATES OF AMERICA
AND GERMANY*

DOI: 10.30888/2663-5569.2021-19-02-001

Валютна політика - сукупність заходів, що проводяться державами і центральними банками у сфері грошового обігу та валютних відносин з метою впливу на купівельну силу грошей, валютні курси і на економіку країни в цілому. Валютна політика визначається економічним ладом суспільства і класової природи держави, безпосередньо пов'язана із зовнішньою торгівлею і зовнішньоторговельною політикою, а також з грошовим обігом в даній країні.

Валютний курс – вираз ціни грошової одиниці однієї країни у грошових одиницях іншої. Фіксація валютного курсу здійснюється або відповідно до золотого паритету (гарантованого золотим вмістом національної грошової одиниці), або за міжнародною угодою.

Режим валютного курсу характеризує порядок встановлення курсових співвідношень між валютами. Історично склались фіксований, плаваючий курси валют і їх варіанти. Фіксований валютний курс служить для економіки "номінальним якорем" і дисциплінуючим чинником, не даючи Центральному Банку безконтрольно збільшувати грошову масу. Це дозволяє суттєво знизити темпи інфляції. Крім того, фіксований валютний курс сприяє зростанню двосторонньої торгівлі з країною валюти фіксації. У той же час фіксований валютний курс обмежує можливості проведення незалежної грошово-кредитної політики. Використання плаваючого валютного курсу дозволяє країні проводити незалежну грошово-кредитну політику, проте результатом бюджетно-податкової політики в цьому випадку може стати небажана зміна реального валютного курсу, особливо в разі високої міжнародної мобільності капіталу.

Також розрізняють цілі валютної політики з тимчасових рамок: короткострокові і довгострокові. Залежно від вибору короткострокової чи довгострокової мети валютна політика матиме структурний чи поточний характер. Структурна валютна політика – це система довгострокових заходів, спрямованих змінити валютну систему, реалізована через валютні реформи. Поточна валютна політика – це комплекс короткострокових заходів, спрямованих на оперативне регулювання валютного курсу та валютних операцій.

Напрямок та вибір форми валютної політики безпосередньо залежить від валютно-економічного становища країни, розвитку світового господарства та розстановки сил на міжнародній арені. Валютна політика має спеціальні механізми, що впливають на валютний курс та платіжний баланс, методику прийняття рішень, повноваження органів влади, які відповідають за їх

⁵ Автори: Данильченко К.К., Кириченко Н.В., Кириченко О.В.

реалізацію.

Валютне регулювання є найважливішою частиною валютної політики.

Формується валютне регулювання саме завдяки валютній політиці, яку проводить держава. Валютне регулювання - це спеціальні заходи, які визначають те, яким чином держава вибудовує політику регулювання валютних взаємин на зовнішньому та внутрішніх ринках.

В основі валютного регулювання лежить система, створена для впливу на конвертованість національної валюти, валютного курсу, внутрішнього валютного ринку та платіжного балансу, що відповідає стратегічним цілям розвитку економіки.

Поняття «валютне регулювання» за своєю суттю є сукупністю процесів:

- контроль державними органами за обігом валюти в країні;
- контроль держави за операціями з валютними цінностями;
- обмеження щодо обігу та використання іноземної валюти;
- вплив на курс національної валюти;
- регламентація порядку проведення операцій із валютою.

Незалежний плаваючий курс, або вільне плавання (free floating). Це система, при якій обмінний курс визначається виключно попитом і пропозицією на валютному ринку. Саме такий тип валютного курсу в США та Німеччині. В цих державах курс не регулюється і не таргетується навіть на рівні висловлювань і коментарів монетарної влади. Система вільного плавання ефективна в умовах економічної і політичної стабільності, невисокого інфляційного фону.

Якщо взяти економіку США, валюта якої є ключовою резервною валютою світу, то її золотовалютний резерв найнижчий серед розвинених країн і становить лише 124 529 млн. дол. США, це 2% від світових резервів, тоді як частка США у світовому ВВП становить близько 20%. Головний резерв країни – економічна потужність: США виробляють щорічно товарів і послуг на 12 трлн. дол. і накопичили 11 трлн. американських активів за кордоном. У США майже всі банки є частиною Федеральної резервної системи і певний відсоток своїх активів депонують у регіональний Федеральний резервний банк. Федеральна резервна система може впливати на грошову масу, забезпечувати безпеку банків, зменшуючи ризик дефолту. Це стабілізує економіку, підвищує довіру інвесторів. Сума, яку банк зобов'язаний утримувати в резерві, залежить від стану економіки і від визначеного оптимального рівня. Сьогодні на долар припадає 88% усіх валютних операцій у світі, тому центральні банки включають велику частку доларів у свої резерви. Ринково розвинуті держави, включаючи США, вважають недоліком зростання золотовалютних резервів, що перевищує оптимальний рівень. Розвинуті країни Заходу, такі як Німеччина формують золотовалютні резерви на рівні мінімальних розмірів. Валютні резерви Німеччини на вересень 2018 р. становили 185 730,9 млн. дол. США. У цій країні під час визначення оптимального розміру золотовалютних резервів Центральний Банк дотримується «коефіцієнта Ренді».

Сполучені Штати Америки які є найбільшою світовою економікою з ВВП більше 21 трлн. дол., тримають свої активи у золотовалютних резервах не

більше ніж у 3% від власного ВВП. Дане співвідношення було найбільшим у 2013 р. і становило 2,7%. А найменше ж, 2,1%, спостерігалось у 2015 р. А Німеччина володіє другими в світі за розміром золотими резервами - після США. У розпорядженні Бундесбанку майже 3400 тонн золота, які наприкінці 2016 року оцінювалися в 119,3 млрд євро. Золоті резерви Німеччини почали формуватися в 1950-х роках в результаті так званого "німецького економічного дива". Тоді ФРН активно міняла долари, отримані завдяки зростанню експорту, на золото в Центробанку США. Таким чином, німецькі золоті резерви з'явилися за кордоном, що в період "холодної війни" розглядалася як більш безпечне місце.

Структура валютних резервів (офіційних резервних активів) у 2016 – 2020 роках в США та Німеччині складається з валютних резервів, резервної позиції МВФ, спеціальних прав запозичення та золотого запасу.

Валютні або золотовалютні резерви (Foreign exchange reserves) — запаси іноземних фінансових активів, які належать державі і перебувають у розпорядженні органів грошово-кредитного регулювання і можуть бути реально використані на регулятивні та інші потреби, що мають загальноекономічне значення.

У строгому сенсі, сукупність тільки іноземних валютних депозитів і облігацій, випущених Центральними банками. Проте, в ширшому сенсі цей термін зазвичай включає іноземну валюту, золото, СПЗ і резерви МВФ. Тому для їхнього позначення використовується точніший термін — міжнародні резерви.

У даному підрозділі будуть проаналізовані статті дослідників факторів валютного курсу.

Автори статті «Регіональні ефекти коливань обмінного курсу» Крістофер Л. Хаус, Крістіан Пробстінг і Лінда Л. Тесар (2019) [2] відмічають, що вони використовують відмінності між штатами США з точки зору їх залученості в торгівлю, щоб вивчити вплив змін обмінного курсу на економічну активність при частоті економічного циклу. Проаналізувавши вони виявили, що зниження реального обмінного курсу, зваженого з торгівлі, для конкретної держави пов'язане зі збільшенням експорту, зниженням безробіття і збільшенням кількості відпрацьованих годин. Ефект особливо сильний в періоди економічного спаду. Вони розробляють багаторегіональну модель з міждержавної торгівлі і потоками робочої сили і калібрують її відповідно до орієнтації експорту на державному рівні і масштабами трудової міграції та торгівлі між державами. Ця досліджувана модель відтворює взаємозв'язок між обмінними курсами та безробіттям, тобто високий ступінь міждержавної торгівлі відіграє домінуючу роль в передачі потрясінь між штатами в перший рік, тоді як міждержавна міграція формує поперечні структури в наступні роки.

У статті «Скільки часу знадобилося США, щоб стати оптимальною валютною зоною?» Х'ю Рокофф (2000) звернувся до такого питання, що Сполученим Штатам було б краще, якби в кожному регіоні була своя власна валюта, тобто зміни обмінних курсів могли б забезпечити рівновагу в міжрегіональних платежах, в той час як грошово-кредитна політика була

спрямована на внутрішню стабільність, оскільки модель, коли інституційні зміни, такі як збільшення федеральних фінансових трансфертів (які перекачували великі гроші в регіони, які втрачали резерви) і страхування банківських вкладів, вирішили проблему регіональних банківських шоків, зберігалася лише до 1930-х років.

Звісно, було відомо, що США дуже часто сприймається як приклад переваг валютного союзу. Політичні міркування, звичайно ж, виключили окремі регіональні валюти в Сполучених Штатах. Але такий підхід до грошово-кредитної історії США пояснює природу ділового циклу до Другої світової війни і може дати деякі уроки для інших валютних союзів.

У статті «Макроекономічні дисбаланси в Сполучених Штатах і їх вплив на міжнародну фінансову систему» Юлії С. Перельштейн (2009)[1] певнялось, що саме криза у 2007-2008 рр. стала глобальною саме через дефіцит поточного рахунку США. Це було пов'язано саме з тим, що відтік доларів з США був інвестований в ринки капіталу США та саме це і викликало інфляцію на ринках активів та призвело до краху в секторі субстандартної іпотеки. Також існує глобальна залежність від торгового дефіциту США як засобу підтримки ліквідності на фінансових ринках. Тому що долар США є міжнародною резервною валютою, то міжнародний борг в основному є номінований у долларах США. Через існування високого ступеня глобальної фінансової інтеграції, будь-яке скорочення торгового балансу США нестиме негативні наслідки для багатьох країн по всьому світу - наприклад, для тих країн, які залежать від експорту до Сполучених Штатів для фінансування свого боргу.

У статті «Ефект Нео-Фішера в США та Японії» Мартін Урібе (2017) досліджував вплив підвищення номінальної процентної ставки на інфляцію і обсяг виробництва в США і Японії в післявоєнний період. Він постулює структурну модель авторегресії, яка допускає тимчасові і постійні номінальні і реальні шоки. Та автор вважав, що номінальне підвищення процентних ставок, яке, як очікується, буде тимчасовим, веде до тимчасового підвищення реальних ставок, яке носить стримуючий і дефляційний характер. Навпаки, підвищення номінальної процентної ставки, яке вважається постійним, викликає тимчасове зниження реальних ставок, при цьому інфляція коригується швидше, ніж номінальна процентна ставка, до більш високого постійного рівня. Розрахункові імпульсні характеристики показують, що інфляція досягає свого довгострокового рівня протягом року. Важливо відзначити, що, оскільки реальні ставки низькі під час перехідного періоду, економіка не страждає від втрати обсягу виробництва. Цей результат є актуальним для розробки грошово-кредитної політики в країнах, що страждають хронічною інфляцією нижче цільового рівня, оскільки він узгоджується з прогнозом, що достовірне оголошення про поступове повернення номінальних ставок до нормальних рівнів може привести до швидкої конвергенції інфляції до його цільового рівня без негативних наслідків для сукупної активності

Проаналізувавши статтю «Відновлення обмінного курсу» Ендрю Ліллі, Маттео Маджоре, Брент Нейман і Джессі Шрегер (2019) можна зробити такі висновки, що вони досліджували та розмірковували над тим, що важко знайти

економічні змінні, які сильно залежать від обмінних курсів. У ході дослідження вони продемонстрували, що безліч поширених моделей глобального апетиту до ризику, які не узгоджувалися з обмінними курсами до 2007 року, з тих пір надали значну силу в вибірці для валют. Крім того, що коли відбувалась світова фінансова кризи та після її закінчення, покупка США іноземних облігацій сильно корелювала з цими заходами ризику, а також з обмінними курсами. Статистично зміни цього типу руху капіталу пояснюють до половини квартальних коливань курсу долара США в 2007-2012 роках. У своїй статті автори використовували дані про рівень безпеки по портфелях США, щоб продемонструвати, що цей зв'язок між покупками іноземних облігацій США і обмінними курсами в значній мірі обумовлена інвестиціями в доларові активи, а не тільки валютними ризиками. Проаналізувавши всю наведену інформацію у статті, автори цієї статті запевнили, що роль долара США як міжнародної валюти-притулку різко зросла після світової фінансової кризи.

У статті «Локальні шоки та наслідки переливу у передбачуваний волатильності ринку: докази для США та Німеччини» Олександр Сімаєр, Ніклас Вагнер (2004) запевнили, що поява та передача значних потрясінь на міжнародних ринках акцій представляє суттєвий інтерес для вивчення ринкової інтеграції та фінансових криз. З цією метою передбачувана волатильність ринку дозволяє контролювати очікування очікуваних ризиків на різних ринках. Вони досліджували поведінку прихованих індексів волатильності ринку для США та Німеччини за прямолінійною моделлю реверсії середньої величини, яка дозволяє стрибки Пуассона. Їх емпіричні висновки щодо щоденних даних за період з 1992 по 2002 рік дають докази значних позитивних стрибків, тобто ситуацій ринкового стресу з позитивними несподіваними змінами в попередніх оцінках ризику. Події стрибків здебільшого пов'язані з країною, де є деякі докази нестабільності. Аналіз публічної інформації навколо дат стрибків вказує на дві основні категорії подій. По-перше, кризові події, що відбуваються під впливом побічних ефектів. По-друге, події випуску інформації, які включають три підкатегорії, а саме - тривоги, а також фактичні - несподівані випуски, що стосуються монетарної політики США, макроекономічних даних та прибутку підприємств або попередження про єдиний прибуток. Крім того, рух валютного ринку може спричинити шоки нестабільності.

У статті «Вплив суверенного дефолту в зоні євро на валютний курс» Арне Бройер, Олівер Сотер (2012), автори стверджували що вони використовують квантові свопи дефолту для аналізу впливу кредитної події в євронзоні на курс євро-долар. У світлі європейської боргової кризи учасники ринку готові платити більше за захист від суверенної кредитної події, якщо платіж у такому випадку номінований у доларах США, а не в євро, оскільки вони очікують, що євро знеціниться в результаті кредитної події. Вони використовували цю різницю цін CDS для обчислення передбачуваної зміни обмінного курсу, обумовленого кредитною подією члена євронзоні. Провіши дослідження вони виявили, що передбачуваний ефект є досить неоднорідним у різних країнах. Крім того, після дослідження виділили три групи країн, для яких

передбачуваний вплив на обмінний курс розвивався подібно протягом часового горизонту нашого набору даних.

У статті «Ордолібералізм, прагматизм та криза єврозони: як німецька традиція формувала економічну політику в Європі» Ларс П. Фельд, Еккехард А. Келер, Даніель Нієнтьетт (2015) запевняли, що політика Німеччини під час кризи єврозони нібито дотримується ордоліберальних традицій. У своїй роботі вони обговорювали, наскільки ця суперечка дотримується і наскільки Німеччина прагматично реагувала на різні кризові явища. Належний аналіз ордоліберального мислення виявляє, що Європейський валютний союз може бути виправданий на ордоліберальних засадах як економічна конституція для Європи, в якій кілька опор нібито спрямовані на забезпечення надійних грошей у євзоні. Політика, яку уряд Німеччини просував під час кризи в євзоні, покладається на ордоліберальну традицію. Зокрема, ця традиція може пояснити, чому німецький уряд вагався підтримати заклик до єврооблігацій і лише неохоче створив Європейський механізм стабільності (ЄСМ). Однак рішення щодо ЄСМ та прийняття нетрадиційної монетарної політики в Європі показують, що німецька економічна політика значною мірою реагувала прагматично на виклики, запропоновані кризою.

У статті «Фінансова та фіскальна кризи, ціни та курс євро/ долар» Славомір І. Буковський, Йоанна Є. Буковська (2018) сформулювали таку гіпотезу: «Зниження курсу євро до американського долара відбулося в період фінансово-фінансової кризи» (2008-2014). Основними причинами цього були: фіскальна криза в євзоні, впровадження стандартних та нестандартних (кількісне послаблення) заходів грошово-кредитної політики ЄЦБ та зростання грошової маси в євзоні. У той період були відмічені економічно та статистично значущий вплив сукупної грошової маси M2 та різниці між процентними ставками та темпами інфляції в євзоні та США на зміни курсу EUR / USD. Для перевірки гіпотези вони використали економетричне моделювання - модель регресії та результати їх дослідження підтвердили сформульовану ними гіпотезу.

Проаналізувавши статтю «Вимірювання впливу нульової нижньої межі на дохідність та обмінний курс в Великобританії та Німеччині» Ерік Т. Суонсон Джон К. Вільямс (2014) запевнили, що нульова нижня межа номінальних процентних ставок почала стримувати встановлення короткостроковими процентними ставками багатьох центральних банків наприкінці 2008 року або на початку 2009 року. Згідно зі стандартними макроекономічними моделями, це мало значно знизити ефективність грошово-кредитної політики та збільшити ефективність податково-бюджетна політика. Однак ці моделі також передбачають, що ціни на активи та рішення приватного сектору залежать від усього шляху очікуваних майбутніх короткострокових процентних ставок, а не лише від поточного рівня ставки грошово-кредитної політики. Таким чином, процентні ставки із строком погашення року чи більше є, мабуть, більш доречними для цін на активи та економіку, і незрозуміло, якою мірою на ці прибутки впливає нульова нижня межа. У цій роботі вони застосували методи Swanson and Williams (2013) до середньо- та довгострокових доходів та

обмінних курсів у Великобританії та Німеччині. Зокрема, вони порівняли чутливість цих ставок до макроекономічних новин у періоди, коли короткострокові процентні ставки були дуже низькими до тих, що були в звичайні часи. Після дослідження вони виявили, що: 1) на курси USD / GBP та USD / EUR по суті не вплинула нульова нижня межа, 2) дохідність німецьких облігацій була практично не обмежена нульовим обмеженням до кінця 2012 року, і 3) дохідність на золотих Великобританії суттєво обмежений нульовою нижньою межею у 2009 та 2012 роках, але напрочуд відгукнувся на новини у 2010–2011 роках.

Отже, аналізуючи наукові дослідження, пов'язані з валютним курсом США та Німеччини, можна зробити висновок, що саме США є однією з дуже впливових серед усіх країн світу, та багато чого в валютному курсі інших країн відбувається та залежить саме через якісь навіть, незначні зміни у валютному курсі США. Та Німеччина теж країна з гарним розвитком серед країн Західної Європи. Та можна запевнити, що результати цих робіт можна застосувати в якості приклада для інших країн, які прагнуть досягти стабільності і високого рівня розвитку.

ГЛАВА 6.⁶ ХОЗЯЙСТВЕННЫЕ ПРАКТИКИ И ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВО В УКРАИНЕ (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XIX – НАЧАЛО XX СТ.): ЭТНИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ

*ГОСПОДАРСЬКІ ПРАКТИКИ І ПІДПРИЄМНИЦТВО В УКРАЇНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА
XIX – ПОЧАТОК XX СТ.): ЕТНІЧНІ АСПЕКТИ*
*ECONOMIC ACTIVITY AND ENTREPRENEURSHIP IN UKRAINE (SECOND HALF OF THE
NINETEENTH CENTURY- EARLY TWENTIETH CENTURY): ETHNIC ASPECTS*

DOI: 10.30888/2663-5569.2021-19-02-003

Вступ

Розвиток ринкових відносин в сучасній Україні, активізація підприємницької діяльності, визначення економічної стратегії держави зумовлюють необхідність об'єктивного вивчення історичного досвіду підприємництва. В рамках цього завдання цікавими є етнічні аспекти підприємницької діяльності. Багатий матеріал для дослідження з даного питання становлять Київська, Подільська і Волинська губернії, які були поліетнічними за своїм національним складом, що зумовлювало різноманітність господарського і культурного життя краю.

Друга половина XIX ст. характеризується суттєвими соціально–економічними змінами в Російській імперії, в тому числі, і в українських губерніях, які входили до її складу. Відповідно до царського маніфесту від 19 лютого 1861 р. було скасоване кріпосне право, що стало своєрідним ключем до модернізації Російської імперії і поклато початок радикальним змінам не тільки в економіці, а й в інших сферах суспільного життя. У нових економічних умовах формувалася спільнота з різних верств тогочасного суспільства здатна до підприємництва, вміння отримувати прибутки у виробництві.

Найбільш достовірні відомості про підприємницьку діяльність в Україні представників різних етносів дає Всеросійський перепис населення 1897 р. Він засвідчив, що у промисловості та торгівлі України провідне місце належало поряд з іноземними російським, польським та єврейським підприємцям. В Україні було зафіксовано 111 626 осіб, що жили за рахунок прибутків з капіталу і нерухомого майна, 306 644 – займалися торгівлею та 3 612 – кредитно-торговими операціями. Українські підприємці серед самодіяльного населення, що жило з прибутків від капіталів, становили 29,12 %, російські – 38,64 %, єврейські – 15,68%. а польські – 8,97 %, Відповідно, торгівлею та торгово-кредитними операціями займалося 13,43% українців, 16,24 % росіян, 1,03 % поляків і 63,72 % євреїв, які після українців (17 005 688 осіб) та росіян (2 767 951) займали третє місце за кількістю (1 908 465) серед населення України [142].

Якщо на Лівобережжі і Півдні було багато російських, єврейських та іноземних підприємців, то на Правобережжі серед промисловців домінували поляки, росіяни та євреї. Зокрема, на початку XX ст. з 34 підприємств

⁶ Авторы: Романюк Н.И.

Луцького повіту Волинської губернії 10 заснували євреї, 16 – німці, 5 – поляки (один у спільному володінні з євреєм), 3 – росіяни. У Київській губернії за даними фабричного інспектора про відкриття у 1900 р. деяких промислових закладів, їх фундаторами стали поляки (17 підприємств), росіяни (10), українці (11), євреї (9), іноземці (4), товариства (8), [14, арк. 32-34]. У Подільській губернії, за донесенням старшого фабричного інспектора, з 52 діючих 1899 р. цукрових заводів у руках євреїв знаходилося в одноосібному володінні та таких, що контролювалися ними 14, у росіян – 8, поляків – 11, іноземців – 2.

Найбільшою строкатістю за національним складом населення відзначалася Волинська губернія. Помітний вияв цього ми можемо прослідкувати в особливостях підприємницької діяльності різних етносів, особливо переселенців-колоністів, переселення яких заохочувалося російським царизмом як для піднесення рівня сільського господарства, так і для створення протидії польському й українському впливам. Так, за Всеросійським переписом 1897 р. у Волинській губернії, як і в цілому на Правобережній Україні, переважало українське населення. З інших національностей найбільш чисельними були євреї – 13,2 % всього населення – вони мешкали переважно у містах і містечках. По 6 % становило представництво поляків і німців. Поляки, в основному, рівномірно населяли міста і села, а німці майже всі жили у сільській місцевості. Меншою мірою в структурі населення губернії були представлені чехи. Це пояснюється тим, що чехи пізніше, ніж німці, переселилися на територію краю. За Всеросійським переписом 1897 р., вони становили вже 1,47 % населення Волинської губернії. Росіяни становили 3,5 % населення губернії [142].

Висока концентрація єврейського населення на території Київської, Подільської та Волинської губерній пояснюється тим, що царська влада відвела цей регіон для їхнього постійного проживання. Тому наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. в цих губерніях друге місце за чисельністю, після корінного населення – українців, посідали євреї. Зокрема, серед губерній краю найбільш населена євреями була Волинська губернія, де їх приходилося 12,16 % на все тамтешнє населення, далі слідували Київська губернія (11,57 %) і Подільська губернія (10,9 %) [18, с. 698].

6.1. Господарська діяльність і підприємництво українського населення

1897 р. у губерніях підросійської України основну масу становило корінне українське населення – воно проживало переважно у сільській місцевості, оскільки традиційно основною сферою його діяльності була праця на землі. На це звертав увагу відомий український статистик і діяч національного руху О. Русов. Проаналізувавши матеріали перепису, він дійшов висновку, що «... у роботах на здобуття матеріалів їстівних українці переважають всі народи, які живуть у Російській імперії, обробляти ж сі першорядні продукти в ковбаси, цукор, пиво тощо, щоб сим заробляти собі

засоби життя, вони не так здатні, як інші, бо сим займаються вдвоє менше од всіх других. Так само вдвоє, або далеко менше, ніж уся людність держави, українці оддають працю на виріб матеріалів для одєжі, для будівлі хат і всяких речей життя, на транспорт або громадську службу; у ділах торговельних, банкових і дрібного кредиту українців менше, ніж серед усієї людності Росії. Всі сили український народ оддає на здобування сириці для їжі – цієї найпершої потреби, важнішої од одіжу і будівлі» [15]

Найкраще зміни соціального статусу в залежності від підприємницького хисту, прибуткового господарювання можна прослідкувати на прикладі родин Яхненків, Сими́ренків, Терещенків і Харитоненків. Їхній шлях від дрібних торговців до представників промислового капіталу був типовим для процесу формування буржуазії із суспільних низів, що почався ще на початку ХІХ ст.

Яхненки – рід промисловців-цукрозаводчиків. Походили з селян-кріпаків м. Сміла (нині Черкаська область). Глава роду Михайло, розжившись дрібною торгівлею, викупив з кріпосної неволі себе і всю свою родину. У 1820-30-х рр. разом з Федором Сими́ренком (колишнім кріпаком князя Воронцова) Яхненки будували та орендували млини у Смілі та Умані. Вели гуртову торгівлю худобою та хлібом, для чого заснували фірму «Брати Яхненки і Сими́ренко», керівником якої став Кіндрат Яхненко. Найвищі економічні результати і славу фірма Яхненків і Сими́ренків здобула у 40-х рр. ХІХ ст. коли почала вкладати свої капітали у цукрову промисловість. Побудований ними цукровий завод у Млієві за будовою приміщень і технічним оснащенням займав перше місце в імперії і входив у групу найбільш високо продуктивних підприємств того часу.

У 1870-х рр. Яхненки – Сими́ренки побудували за останнім словом техніки перший машинобудівний завод, що виробляв техніку для цукрових підприємств. На ньому було також збудовано 2 пароплави. У зв'язку з нестачею обігових коштів, загальною фінансовою кризою та байдужістю влади, яка відмовила у виділенні кредитів, на початку 1880-х рр. фірма припинила свою роботу.

Великими промисловцями і земельними магнатами стали вихідці з нижчих верств Терещенки і Харитоненки, які напруженою працею не тільки піднялися до рівня впливових дворянських родів, а й зайняли провідне місце у промисловому розвитку Російської імперії. Економічну основу їх підприємницької діяльності становило землеволодіння, отримане не у спадок, а здобуте шляхом економічної боротьби з підприємцями в умовах становлення і розвитку капіталізму.

Рід Терещенків походив з козаків м. Глухова. Засновник династії – Артемій Терещенко викупився з кріпацтва і зайнявся дрібною торгівлею. Після реформи 1861 р. Терещенки активно скуповували і орендували маєтки поміщиків, будували цукрові заводи та інші промислові підприємства. Вони зуміли знайти найбільш прибуткові види господарської діяльності. Головними бізнесовими інтересами Терещенків стало виробництво цукру.

У 1870 р. було створено «Товариство цукрових заводів братів Терещенків» (до нього увійшли 5 підприємств, а решта – 6 заводів

залишилися в особистій власності братів) з початковим капіталом у 3 млн. руб., який до 1900 р. досяг уже 8 млн. руб. Крім головної контори у Києві, воно мало 14 представництв у найбільших містах Російської імперії, які здійснювали збут готової продукції всередині країни та закордоном. Щорічно Товариство отримувало значні прибутки [264, с.215]. За основним капіталом та розміром виробленої продукції воно було найбільшим в цукровій галузі Російської імперії. Багатство родини Терещенків було досягнуто їх працьовитістю, підприємливістю, раціональним, інтенсивним веденням землеробства і промислового виробництва. Поєднання виробництва сільськогосподарської продукції з її промисловою переробкою у своїх же маєтках, розширення номенклатури продукції, проникнення у нові галузі забезпечувало власникам високу ефективність господарювання.

Багатопрофільна підприємницька діяльність давала їм можливість отримувати сталі прибутки, виживати у конкурентній боротьбі, вигідно вкладати свої капітали у промислове виробництво. Наявність промислових підприємств сприяла кращому фінансуванню сільського господарства, яке постійно залежало від погодніх умов. Водночас аграрний сектор давав необхідну сировину для цукрової, борошномельної, виноробної та інших галузей промисловості. Маєтки братів Миколи та Федора Терещенків відзначалися високою культурою землеробства, запровадженням багатопільної сівозміни, використанням техніки. Завдяки інтенсивному веденню господарства їх власники отримували значні прибутки. Починаючи з 1877 по 1887 рр. середній щорічний прибуток Червоненського маєтку становив 12 034 руб., Мартинівського – 32 648 руб. і Глушецького – 33 852 руб. [31, арк.5-9; арк.2 -7]. Про ефективне та дбайливе господарювання Терещенків свідчить і те, що поряд із землеробством у своїх маєтках вони розвивали тваринництво. Якщо в багатьох цукрозаводчиків відходи промислового виробництва пропадали, то у Терещенків жом і патока використовувалися поряд з іншими кормами для відгодівлі худоби. Крім того, ведення тваринницької галузі забезпечувало достатню кількість гною для удобрення полів.

Скасування кріпосного права створило передумови для переходу селян до лав підприємців. Незважаючи на незавершеність реформ та інші труднощі, поряд з великими землевласниками поступово селяни ставали активною силою в розвитку виробничої сфери, і в першу чергу – заможні селяни і середняки, які перетворилися на дрібних приватних власників. Л. Похилевич у своєму дослідженні для характеристики цього процесу наводить низку фактів. Зокрема, про придбання 1876 р. селянами С. і Т. Фузиками 45 дес. землі в с. Біличі Київського повіту. А в с. Забуяння, що у 20 верстах від Макарова на Київщині, селянин Аврамчук 1874 р. купив 71 дес. землі в с. Липівка, що поблизу Макарова, починаючи з 1871 р. у землевласниці Л. Страшинської викупили землю селяни: Ф. Омельчук (60 дес.), Д. Ліщенко (44 дес.), Ф. Силонька (26 дес.), Савченко (14 дес.), Божко, Ольховець, Іванченко, Левченко по 20 дес. [20, с. 17, 49].

Власниками землі ставали і товариства селян. Так, у Старокостянтинівському повіті Волинської губернії за даними 1913р.

товариства селян були власниками землі в с. Баглайки (231 дес.), с. Западинці (238 дес.), с. Западинці (80 дес.), с. Моньки (480 дес.), с. Сумовецько-Міклаші (191 дес.), містечко Купель (533 дес.), містечко Волочиськ (318 дес.), с. Авратин (302 дес.), і с. Порожня (26 дес.) [22]. Заможні селяни, що викупили землю і, маючи власні матеріальні засоби, господарювали на принципах підприємництва. Вони використовували найману працю і виробляли продукцію на ринок. Чимало виявилось й таких, хто займався розвитком дрібної промисловості. Середняки були дрібними власниками, орендарями, вели господарство на невеликих ділянках землі, працюючи самотужки і з допомогою своєї родини.

6.2. Підприємництво євреїв

Ставлення до єврейського етносу з боку російського царизму було неоднозначним. Періоди ліберальної політики щодо євреїв чергувалися з періодами обмеження їхніх прав. Незважаючи на важкі обставини життя, саме представники єврейського етносу були характерним прикладом підприємливої людини: займалися дрібною торгівлею, ремеслами, здійснювали функції посередника в торгівельних операціях, надавали кредити під відсотки, орендували землю, засновували шинки тощо.

Відомими підприємцями стали Бродські, які володіли великими капіталами і багатьма високопродуктивними підприємствами. Ізраїль Бродський почав розбудовувати цукрову промисловість. Його сини Лазар і Лев значно розширили справу батька. Бродські були одними з головних організаторів синдикату цукрозаводчиків (1887) і синдикату рафінерів (1903). Мільйонер Л. Бродський був власником Александрівського товариства, яке у 1911-1912 рр. об'єднувало Лебединський і Одеський рафінадні заводи і ряд цукрових заводів з обсягом виробництва 2,8 млн. пуд. цукру. Крім того Л. Бродський володів 2 571 паєм (із загальної кількості 3 000 паїв) товариства Корюківського рафінадного і цукрового заводів, які щорічно виробляли 115 тис. пуд. рафінаду і 800 тис. пуд. цукру-піску. Підприємства Л. Бродського були обладнані за останнім словом техніки, а на дослідних полях вивчалися методи ефективного вирощування цукрових буряків.

У Київській губернії великі обсяги виробництва мали тютюнові фабрики Когенів (м. Київ), А. Зарицького (м. Черкаси), Х. Мар'яновського (м. Умань), Н. Гробівкера (м. Бердичів). Так, акціонерне товариство тютюнових фабрик було засновано С. Когеном з братами 1861 р., з основним капіталом 850 тис. руб. У складі правління працювали: А. Коген, М. Бродський, А. Винцевич і О. Коген. Річне виробництво тютюну і цигарок становило 2 млн. 305 тис. руб. [25].

Специфічним осередком проживання євреїв було містечко. Після скасування кріпацтва ринкові відносини почали розвиватися значно швидше, що сприяло активізації підприємницької діяльності євреїв, зростанню містечок, у яких євреї становили значну, переважаючу частку. У власності

представників цього етносу перебувала більшість ремісничих майстерень та дрібних промислових підприємств. Крім того, багато підприємств вони орендували.

Економічну активність євреїв можна прослідкувати на прикладі того чи іншого містечка краю. Наприклад, в Умані матеріалами перепису 1897 р. було зафіксовано 17 709 євреїв, що становило 57,09 % від загального числа мешканців міста. Тут працювали гільзова фабрика Л. Лейціна, цегляні заводи Х. Каневського, Ц. Самковського та ін. . У Василькові також діяли підприємства, що належали представникам єврейського народу – шкіряні заводи Вайсбергів, П. Матусова, Л. Колонського, цегляний завод А. Лейченко. Тільки в одному містечку Дунаєвці за даними на початок ХХ ст. євреї були власниками 5 невеликих суконних фабрик і одне орендували з кількістю робітників від 25 до 50 осіб. У числі власників цих підприємств: Ш. Бланк і Х. Розенблат, А. Блейх, Й. Зак, І. Рафалович, брати С. і А. Фрайфельд.

Євреї становили більшість серед населення містечка Полонне на Волині. Вони були в основному підприємцями, ремісниками і торговцями У 1889 р. славутський фабрикант М. Шапіро заснував фабрику «Фарфор і фаянс», де для виробництва продукції використовували довколишні поклади вогнетривких глин. З 1896 р. новим власником заводу став А. Зусьман, який значно розширив виробництво. Разом з тим, А.Зусьман мав ще фарфоро-фаянсові заводи у Городниці та Кам'яному Броді. В архівних документах згадуються власники дрібніших полонських підприємств: Шпільберг, Вайнзоф, Гольдсман та ін. [29, арк. 2, 3].

Визначали євреї і торгово-промисловий розвиток Бердичева, який став відомим центром єврейства. За дослідженням А.П.Субботіна станом на 1887р у місті працювало 4 тис., ремісників різних спеціальностей. Вироби бердичівських ремісників користувалися попитом на міських та міжнародних ярмарках. Проте найбільш визначальною для мешканців єврейської громади міста була торгівля. Так, станом на 1887р. у місті функціонували 570 купецьких закладів і 1256 дрібних, всього 1826 або майже на кожні два будинки припадало по одному торговельному закладу. Із цього числа лише 2,3% належали християнам, решта –євреям. [23, с. 97-127]. У місті діяли торговельні фірми Іолісів, Гальперіна, Магазанія, Бродського, Маргулісів, банкірські контори Еленера, Трахтенберга, Штейнберга, Гальперіна.

Про особливе вміння представників єврейського етносу використовувати природні умови та інші фактори для отримання вигоди, зокрема прибутку, свідчить їх переважна більшість серед власників лісопильних та інших деревообробних підприємств Волинської губернії. Автором підраховано, що з 46 лісопильних заводів, наявних в губернії станом на початок ХХ ст., власниками 28 підприємств були євреї (60,9 %) [25, с.163-209]. Зокрема, Х. Готтесману належало 4 лісопильні заводи, його брату Я. Готтесману з сином заводи в Овруцькому і Житомирському повітах; братам Зусьман – 3 лісопильні заводи в Острозькому повіті, А. Графману – 2 лісопильні заводи в Житомирському повіті.

Як свідчать архівні документи за 1886 р. «всі промисли і ремесла у Волинській губернії знаходилися в руках єврейського населення: млини, ліси, рибна ловля, перевізні засоби, кустарна промисловість, хлібна і м'ясна торгівля, ремесла, підряди, поставки, а християнське населення так зжилося з цим, що не видно в ньому ні найменшого початку стати на ґрунт промисловості і ремесел. Якщо християни і беруть участь в деяких промислах, то виключно як робоча сила, яку експлуатують євреї» [5, арк. 15].

У Подільській губернії представники єврейського етносу стали монополістами у посередницькій діяльності у сфері виробництва цукру. «Являючись посередниками у продажу цукру, а також підрядчиками з постачання дров, цукрових буряків, найму робітників та їх забезпечення продуктами, євреї швидко збагачувалися».[26, арк. 324] Помітну роль відігравали євреї і у винокурній галузі. Станом на 1890 р. капітали євреїв у винокурній промисловості у 28 разів перевищували капітали всіх християн, задіяних у цій сфері. «Причини переваги промислових засобів євреїв, полягає у взаємній їх згуртованості, легкості між ними асоціацій і широкому кредиті, забезпеченому кагальним самоуправлінням» [27, арк. 325].

Взагалі у контексті участі єврейського етносу в економічному житті відзначимо, що завдяки єврейській підприємливості воно стало активнішим, пожвавилися торгівельні відносини, державній владі навіть доводилося стримувати підприємницьку активність євреїв, особливо у тих випадках, коли вони намагалися монополізувати ту чи іншу сферу виробництва.

6.3. Господарські практики і підприємництво росіян

Земля та дешева праця українського селянства створювали вигідні матеріальні умови російському дворянству для підприємництва. Особливо активну протекціоністську політику щодо росіян уряд почав проводити у другій половині XIX ст. Урядовцям дворянам та поміщикам центральних губерній Росії були надані особливо пільгові умови придбання у власність і орендування земель у Правобережній Україні. Після трьох поділів Польщі уряд взяв курс на інтенсивну русифікацію Південно-Західного краю. Одночасно з поширенням російського адміністративно-політичного устрою, економічних, судових та правових законів почалося витіснення звідси польських землевласників і насадження російських поміщиків..

Ці процеси посилилися після двох визвольних польських повстань. На думку Д. Бовуа, «Січневе польське повстання 1863 р. стало ідеальним приводом для того, щоб надати репресіям нового розмаху. На зміну десятиліттям панування ознак польської культури і значущості приходить не менш тривала і систематична політика її нищення. Оновлена форма тихої війни на цей раз була скерована в самісіньке серце польської могутності – на землю» [229, с.23].

Лише після польського повстання 1863 р. російським дворянам було «продано» (без торгів) більш як 0,5 млн. дес. відібраних у поляків земель,

причому за дуже низькими цінами. З прийняттям протекційних для росіян законів польське землеволодіння постійно скорочувалося. Процес припливу російських землевласників, зокрема, у Київській губернії ілюструється такими статистичними даними. За 1890-1892 рр. сюди прибуло 323 російських поміщиків, і у їхню власність перейшло загалом 23.496 дес. землі [204].

Внаслідок такої політики царського уряду Російської імперії протягом ХІХ ст. на Правобережній Україні з'явився значний прошарок великих землевласників російського походження, тим самим звужувалися економічні можливості для українських та польських поміщиків. Наведені факти є типовими для тогочасної підприємницької практики і показовими з точки зору того, якими шляхами передавалась власність російським поміщикам, що мали не лише великі матеріальні статки для їх придбання, але й почувалися досить впевнено, оскільки за ними завжди стояла державна бюрократична машина.

Так, російським поміщикам Балашовим належало понад 500 тис. дес. землі. Зокрема, К. Балашовій належали два найбільші маєтки – Шпиківський (11,8 тис. дес.), куплений нею із кращим у Подільській губернії цукровим заводом та Мошногогородищенський (43,6 тис. дес) у Київській губернії, що перейшов їй у спадок від дядька, князя С. Воронцова. Розвитку господарства сприяли високі прибутки, які одержували від 2-х винокурних, 2-х цегляних, лісопильних, пивоварних і побудованого 1876 р. цукрового заводу. [29,арк.43] На підприємствах і в маєтках використовувалась дешева робоча сила малоземельного селянства, якого у цих місцевостях було достатньо.

Активну роль в економічному житті України другої половини ХІХ — початку ХХ ст. брало російське дворянство іноземного походження – Сан-Донато, Вітгенштейни, Гедройци, Гуттен-Чапські, Шембеки, Ніроди, Гейдени, Морстіни, Енгельгардти, Местмахери, Штейнгелі, Врангелі, Масси, Мекки та інші. У переважній більшості вони мали земельні володіння і у своїх маєтках найбільш поширеними видами підприємницької діяльності були винокуріння і помел зерна.

Так, князі Демидови-Сан-Донато, крім маєтностей в Італії мали борошномельні та цукрові заводи у Київській губернії. Князь П. Демидов-Сан-Донато певний час був головою Товариства сприяння промисловості та торгівлі. На початку ХХ ст. власниця Ільїнецького маєтку (Липовецький повіт) княгиня К. Демидова-Сан-Донато головний прибуток отримувала від вирощування пшениці, цукрових буряків і насінництва. Господарство маєтку складалося з 4 економій при містечку Ільїнці, с. Павлівка, фермі Свистунка. Всього землі – 4759 дес. ., У землеробстві практикувалась 5-ти пільна сівозміна. Поряд з цим у маєтку (м-ко Ільїнці) працювали цукровий завод і 2 млини [14, с. 77].

На Волині активну підприємницьку діяльність вели графські родини Броель-Плятер і вихідці з польської Померанії Гуттен-Чапські. На початку ХХ ст. (станом на 1913 р.) графи брати Ігнат, Антон і Віктор Броель-Плятер мали у власності 29624 дес. землі у містечку Домбровиця Ровенського повіту.

Тут, у маєтку хутір Воробин працювали винокурний і лісопильний заводи. Графи Станіслав і Микола Чапські також у своєму маєтку Миропіль Новоград-Волинського повіту, який становив 5788 дес. землі, поєднували виробництво сільськогосподарської продукції з її переробкою. В господарстві працювали винокурний завод і млин [22, с.270; 160].

Русифікація України, що почалася у першій половині XIX ст., призвела до того, що сюди стали прибувати заможні російські купці. У великих містах України – осередках промисловості, торгівлі, культури і суспільного життя, купцям-переселенцям надавались певні пріоритети та пільги. Так, у 30-х рр. XIX ст. за наказом Миколи I до Києва з внутрішніх губерній Росії заохочувалося переселення купців з великими капіталами, які одразу зайняли панівне становище серед місцевого купецтва, потіснивши дрібні єврейські, українські і польські капітали. Саме в цей час сюди прибули Дегтярьов, Масалітінов, Фоломінов, Богатирьов, Єлісеєв та інші. Українців-купців переселяли з центру на околиці. Тому не дивно, що наприкінці XIX ст. у Києві було 2307 купців з росіян, 2238 з євреїв і лише 152 з українців [13, с.172].

І хоча російські купці і поміщики при підтримці всієї державної машини намагались потіснити позиції в українських губерніях польських і єврейських підприємців як найбільш міцних конкурентів, а скоріше як політичних противників – ці процеси йшли повільно. Газета «Киевлянин» за 7 червня 1892р подає пояснення причин відставання росіян у підприємницькій конкуренції з євреями, поляками, німцями: «російське землеволодіння поставлене дотепер досить слабко, що обумовлюється декількома причинами. Серед російських землевласників багато чиновників, цивільних і військових, які особисто вести господарства не можуть... Багато польських землевласників виявили й виявляють набагато більше енергії, і що моральний обов'язок російських власників, що купують маєтки, вимагає не допускати їх до занепаду й здичавіння» .

Однак, російський етнос, підкріплений офіційною політикою, витісняючи інші етноси, намагався зайняти провідне становище в економічній сфері. Поширення земельної власності російських купців і поміщиків в Україні посилювало позиції росіян взагалі і серед підприємців, зокрема. Така ситуація зміцнювала великодержавницьку політику Російської імперії щодо інших національних етносів.

6.4.Господарювання і підприємництво польського етносу

Як відомо, землі Правобережної України, які входили до Речі Посполитої після її поділів наприкінці XVIII ст., були включені до складу Російської імперії. Тут проживало польське населення і ще довго зберігалися польські порядки, польська мова залишалася в школах, судочинстві, адміністрації. У досліджуваний період існувала проблема взаємовідносин російської влади і польської шляхти. Вона особливо виявлялась у вирішенні питань щодо її

легалізації та перерозподілу земельної власності. Закономірно, що польське питання в системі землеволодіння та землекористування, внаслідок наявності значних земельних володінь поляків у другій половині XIX ст. стало важливою проблемою російського царизму. Якщо на початку XX ст. політика уряду була спрямована на підтримку великих землевласників та магнатів, включення дрібної шляхти до привілейованого стану стосовно землі, то після 1863 р. приймалися обмежувальні закони, різні дискримінаційні міри стосовно поляків.

Після придушення польських повстань 1830–1831 рр. та 1863 рр політика російського самодержавства щодо поляків значно погіршилася. Активних учасників повстань вислали, у частини поміщиків була конфіскована земля. Було заборонено полякам купувати, орендувати землю, припинено можливість брати їм кредит у банку [21, с. 31-49]. Спеціальним механізмом матеріального пригноблення польських землевласників була офіційно озвучена «контрибуція» в розмірі 10 % від доходу, введена після придушення повстання 1863 р.

Як відмічає у своєму дослідженні Д. Бовуа, «1896 р. росіяни таки домоглися вигідного для себе балансу у володінні землею завдяки низці заходів, як-от: неможливість для поляків скористатися послугами Дворянського банку, створеного 1885 р., заборона київським генерал-губернатором О. Ігнатьєвим з 1890 р. передавати землі в пожиттєву власність, пізніша заборона купувати частини спадщини і, врешті, дозвіл на успадкування лише подружжям та по прямій лінії» [1, с.306].

Але, незважаючи на різні обмеження, заборони і навіть репресивні заходи, частка польського елемента у підприємницькій діяльності в губерніях Південно-Західного краю залишалася значною. Це пояснювалося, по-перше значними розмірами польського землеволодіння, яке пройшло тривалий шлях розвитку і міцно укорінилося, а по-друге, тим, що поляки показували приклад господарювання. Так, станом на 1896 рік у Київській губернії із загальної земельної власності 1 992 316 дес. частка земельних володінь поляків становила 729 757 дес. або у процентному співвідношенні – 36 %. А у Подільській губернії частка польських маєтностей була значно більшою: 861 812 дес. із загальної земельної площі 1 621 651 дес. або 53 %. Волинська губернія у цьому відношенні займала проміжну позицію: тут поляки володіли 1 161 874 дес. із 2 966 312 дес. усіх землеволодінь, тобто 39 % [32].

У другій половині XIX – на поч. XX ст. більшість землевласників-поляків та орендарів завдяки достатній освіченості, підприємливості, використанню техніки, удосконаленню технології виробництва, а також застосуванню дешевих робочих рук безземельного та безробітного селянства, перетворили свої маєтки в прибуткові аграрно-промислові осередки, які працювали на ринок. Поряд з виробництвом сільськогосподарської продукції вони розвивали переважно цукрове, винокурне і борошномельне виробництва, які приносили їм значні прибутки. Серед власників цукрових, винокурних заводів та млинів значне місце займали підприємства великих польських землевласників: Браницьких, Потоцьких, Сангушків,

Ярошинських, Радзивіллів. За відомостями, станом на 1910 рік полякам належало 40 % усіх цукрових заводів в Україні.

Зокрема, передові на той час технології у землеробстві і переробній промисловості запроваджували у своїх господарствах графи Браницькі. Якщо на Київщині переважала трипільна сівозміна, то в маєтках Браницьких більшість сіл використовували вже дев'ятипільля, що в цих краях було рідкістю. Станом на 1913 р. графи Браницькі, володіючи великими земельними масивами, у власності мали 7 цукрових, 2 винокурних заводи і 8 парових млинів у Київській і Подільській губерніях. Так, М. Браницька мала у власності 4 цукрові заводи у с. Кожанка, с. Саливонки, с. Руда, с. Триліси Васильківського повіту; 2 винокурні заводи у с. Вербівка Звенигородського повіту, с. Софіївка Черкаського повіту та 5 парових млинів у м. Біла Церква, с. Фурси, с. Пугачовка, с. Щербакі, с. Грушки Васильківського повіту (3 млини здавала в оренду) [25]. Поєднання ефективної сівозміни, якісного насіння та родючих ґрунтів давало можливість збирати високі врожаї.

Відомими підприємцями краю були землевласники графи Потоцькі. Теплицько-Ситковецький маєток, частина тих величезних володінь у Південно-Західному краї під назвою «Уманыщина», що з 1652 р. належали роду графів Потоцьких. Наприкінці ХІХ ст. одним з найбільших цукрових магнатів став Йосип Потоцький. Йому належали цукроварні у Клембівці, Шепетівці, Кременці, Корці на Волині, в Сатанові, Сутківцях на Поділлі, в Бужанці та Вільховці на Київщині [30, арк. 90-92;]. Поряд з цукровиробництвом Й.Потоцький спрямовував свою увагу і на інші галузі. Так, у його власності були Смагдиревський скляний і Клембівський піщаний заводи. Родина Потоцьких виділялась і серед власників млинів.

Слід згадати одного із перших організаторів цукрової промисловості на Поділлі Е. Маньковського. У 1866 р. в с. Борівці він збудував першу цукроварню. В цій же садибі створив кінний завод і розвивав тонкорунне вівчарство. З 1860 р. входив до комітету з представників Київської, Подільської та Волинської губерній, який організовував Сільськогосподарське товариство західних губерній і Земське кредитне товариство. Брав участь у з'їзді поміщиків Подільської губернії (28-31.08.1896 р. в м. Проскурові), на якому було засновано Подільське товариство сільського господарства (ПТСГ), з 1892 р. входив до його ради [11, с.392].

Багатогранною була діяльність відомого подільського промисловця і громадського діяча К. Бущинського, який завдяки праці і знанням перетворив Немерчанський маєток у високопродуктивне господарство. У 1886 р. він створив у Немерчому разом із М. Лонжинським одне з перших на Поділлі селекційно-насінневе господарство (фірма «К. Бущинський і М. Лонжинський»). У той час місцеві господарі купували насіння за кордоном, витрачаючи значні кошти. Немерчанське господарство було організоване як товариство, за зразком кращих насінневих західних господарств. Воно мало селекційну лабораторію, контрольну, дослідну й метеорологічну станції. Господарство проводило селекцію цукрових буряків,

пшениці, жита, вівса, зокрема тут були виведені такі відомі сорти озимої пшениці, як «Тріумф Поділля», «Банатка подільська», «Тріумф Поділля новий», «Немерчанська ювілейна», ярової пшениці «Немерчанська ярова» й «Немерчанська ярова чорна», вівса – «Немерчанський найбільш ранній», озимого жита – «Excelsior». Протягом 30 років існування немерчанське насіннєве господарство значно розширило свою діяльність і на початку ХХ ст. було одним з найбільших у Російській імперії і успішно конкурувало за кордоном [17, с.8-11].

Ефективні методи господарювання запроваджували у своїх володіннях батько і син Юзеф і Францішек Ярошинські. Ю. Ярошинський до кінця життя скуповував все нові маєтки і став одним з найбільших землевласників Південно-Західного краю і успішним підприємцем. Ф. Ярошинський, успадкувавши свою частку в 2 209 дес. 4626 саж. землі у Вінницькому повіті, сам придбав 1909 р. невеликий маєток 76 дес. 1980 саж. у с. Марківці Брацлавського повіту. У Вінниці в 1911-1912 рр. скупив кілька ділянок, де збудував механічну фабрику взуття «Яструб». Для ефективного ведення господарства імпортував з інших країн техніку, худобу та племінних коней. Мав гранітну копальню в Гнівані. Входив до Вінницької філії Подільського сільськогосподарського синдикату, а коли філія виокремилася як Вінницький сільськогосподарський синдикат – став його віце-головою [11, с.890-894].

Багато відомостей про підприємництво поляків представляє Волинська губернія, на території якої наприкінці ХІХ ст. проживала майже половина всієї польської людності України (184 тис. осіб). Характерним було те, що на Волині, незважаючи на утиски, міцно укорінилася система польського землеволодіння. Високою інтенсивністю виробництва характеризувалися маєтки графа Й.Потоцького (70 876 дес.), розташовані у Новоград-Волинському, Старокостянтинівському і Заславському повітах; князя Р. Сангушка (65 213 дес.) – у Луцькому і Рівненському повітах; князів Любомирських (15 692 дес.) – у Рівненському повіті [22]. Поряд з виробництвом сільськогосподарської продукції польські землевласники у своїх маєтках розвивали переважно цукрове, винокурне та борошномельне виробництва. Підприємці-поляки також зробили помітний внесок у розвиток паперової, склоробної, фарфорової та інших галузей промисловості губернії.

В умовах обмеження можливості господарської діяльності поляків, переконливими є численні факти вмілого господарювання дрібних сільських товаровиробників. Так, за даними Першого загального перепису Російської імперії 1897 р. із 184 тис. поляків Волинської губернії абсолютну більшість складала верства землеробів (60,8 %) [16, с.44]. Російська держава заохочувала колонізацію поляками малородючих земель Волинської губернії. Більшість з них отримувала свої наділи в місцях із заболоченими або піщаними ґрунтами. Однак і в цих умовах колоністи домагалися своєю працею прибутковості новозаснованих господарств. Поселенці користувалися землею на правах оренди, у подальшому підприємливіші з них викупляли землю. Зокрема, у Новоград-Волинському повіті на початку ХІХ ст. багато поселень було засновано колоністами, серед них с. Дорогань. На початку ХХ

ст. чиншовики села отримали дозвіл на викуп своїх земельних ділянок у приватну власність. За допомогою Волинського поземельного банку в 1903 р. вони створили Дороганське товариство, до якого увійшли 16 господарств [3, арк. 2].

Прикладом більш передового землекористування у порівнянні з іншими селянськими господарствами можна назвати всі 27 польських сімей, які оселилися в колонії Ядвиполь Ровенського повіту. Ділянки землі площею від 9 до 15 дес. колоністи орендували у князя Радзивілла на протязі 30 років без всякої гарантії на довготривалий період, сплачуючи власнику по 3 руб 50 коп. за десятину. У землеробстві колоністи запровадили п'ятипільну сівозміну. Практикували травосіяння: конюшина, віка і тимофіївка, а також сіяли для худоби влітку кормові буряки і моркву. Внаслідок того, що не було випасів, худобу влітку годували сіном, конюшиною, корнеплодами і соломою [4, арк. 273, 274].

6.5. Господарська діяльність німців і чехів

Німецька колонізація у другій половині XIX ст. губерній Правобережної України, особливо Волинської, мала виразно аграрний характер, хоча й певна кількість німців була зайнята і в промисловості. Масово вони почали переселятися у Волинську губернію з 1787 р. Саме Волинь була тоді порівняно малозаселеним краєм із значними площами неосвоєних і дешевих земель, що приваблювало сюди переселенців із Царства Польського, Пруссії та Австрії. Масовому переселенню німців на територію регіону сприяли значні пільги, які надавав їм уряд Російської імперії, сподіваючись послабити польський економічний вплив. Німецькі переселенці звільнялися від податків, військової повинності, отримували право купувати у власність, або ж орендувати державні та поміщицькі землі, утворювати поселення – колонії, відправляти свої релігійні обряди. Якщо за переписом населення 1897 р. у Волинській губернії німців нараховувалося 171 300 осіб [16, с.71], то за даними 1914 р. – більше 240 тис. осіб.

Роль німців у широкому спектрі господарської діяльності, підприємництва була різною, неоднозначною і залежала від політики держави. Німецька колонізація у XIX ст. Волинської губернії мала аграрний характер, хоча певна кількість німців була зайнята і в промисловості. Переважаючою формою землекористування німців була оренда землі. Площа німецького землеволодіння швидко зростала, що змушувало владні структури вдаватися до законодавчих обмежень. Однак ці спроби не давали бажаного результату. На початку XX ст. німецьке землеволодіння було на третьому місці після польського та російського. Як свідчить тогочасна статистика земельні ділянки німців – власників здебільшого мали розміри до 50 дес. Серед великих землевласників краю німців було небагато. На початку XX ст. заможними землевласниками були родини Арндтів, яким належало в Житомирському і Новоград-Волинському повітах 3 507 дес. землі, Г. Рейну в

Острозькому повіті – 3579 дес., Ф. Банауту в Ровенському повіті – 6601 дес. [22]. У XIX ст. найбільше маєтків у різних повітах губернії мав В. Рау, загальна площа яких становила 2387 дес., Й. Шперліну належало 3775 дес., Ю. Арндту – 3155 дес.; Р. Бендедту – 3455 дес.; Р. Абелю – 2700 дес. [10].

До наших днів збереглися спогади місцевих жителів сіл Березівки, Черемошного, Дубовця (на той час Житомирського повіту) про господарювання та громадську діяльність Арндтів, які належали до так званих «німців-колоністів». Родоначальником «волинських Арндтів» був Юліан Іванович Арндт (1827–1907), який у подальшому став великим землевласником, купцем і вмілим господарем, передаючи досвід і маєтності своїм дітям. Освіта, працьовитість, підприємницький хист стали запорукою придбання значної кількості землі і прибуткового виробництва. Не стали перешкодою для Ю. Арндта складні сімейні обставини: коли йому було 5 років не стало батька, померли перша і друга дружини, залишивши на його утриманні шестеро малолітніх дітей. Проте йому вдалося себе зреалізувати, стати успішним підприємцем.

Про господарську заповзятливість і підприємництво свідчать угоди про придбання землі. (Державний архів Житомирської області. Ф. 33. Оп. 1. Спр. 307 ; Спр. 332). Так, Ю. Арндт 1877 р. купив у поміщика Т. Врочинського маєток у с. Мар'янівка Новоград-Волинського повіту загальною площею 617 дес. 984 саж. Згодом 1882 р. Ю. Арндт придбав у К. Шленкера ділянку лісу в урочищі Черемошне Житомирського повіту загальною площею 1230 дес. У цьому ж році він купив на торгах маєток Богаєвських (400 дес. землі) у Березівці поблизу куплених 1230 дес. у Черемошному. Незважаючи на непридатні поліські ґрунти, Ю. Арндту вдалося налагодити прибуткове господарство у маєтку Черемошне.

Найбільш відомим з нащадків Ю. Арндта став старший син від другого шлюбу – Іван. Він продовжував господарські справи батька, налагодив роботу млина та інших виробництв [19]. І. Арндт був членом Державної Думи, сприяв створенню в Житомирі органів земського самоуправління і плідно працював у них. За свої кошти І. Арндт побудував у 1907–1911 рр. школу у Березівці, яка і на сьогодні працює і залишається рукотворною пам'яткою про Арндтів.

Зауважимо, що де б не селилися представники німецького етносу, всюди намагалися налагодити власне прибуткове виробництво, придбати у власність землю. Господарства німців вирізнялися кращою технічною оснащеністю, раціональним використанням земельних угідь, прогресивними технологіями у землеробстві та тваринництві. В архівних документах, зокрема, відзначено: «Німці становили найбільшу кількість хутірських господарств у Новоград-Волинському повіті. В одній Миропільській волості в колоніях: Фрідріховка, Ульянівка, Лучиста, Оразумівка, Дублянівка та ін. нараховувалось більше 600 господарств німців. Цілком свідомо, розуміючи всі вигоди хутірського господарства, завдяки своєму працелюбству і більш високій культурі, здатні були утриматися на таких малопродуктивних ґрунтах, де наш селянин рахував неможливим поселитися».

«Німецькі господарства займали різну площу від 1,5 дес. до 20-30 дес. Цікавий той факт, коли наш селянин на 3-4 дес. відмовлявся утримувати корову, але обов'язково тримав хоч би дві худенькі конячки. Німець, навпаки, стверджував, що в господарстві, в якому менше 4-5 дес. утримування коней не вигідно, для яких немає роботи протягом року. Зате кожен німецький господар, навіть при наявності у володінні 3-4 дес. землі тримав 1-2 корови. У господарствах в 10-15 дес. утримували 4-5 корів, причому старалися своє господарство спрямувати на забезпечення худоби якомога більшою кількістю кормів, щоб отримати більший прибуток від продажу масла». До речі, у господарствах колоністів була поширена так звана червона білоголова «німка», добре відома як дуже продуктивна молочна корова [4, арк. 398, 400].

Прикладом підприємництва було господарство колишнього австрійського підданого І. Гана при с. Волянщина Житомирського повіту. В документах Житомирської повітової землевпорядної комісії відзначено, що «господарство ведеться настільки інтенсивно і приносить настільки достатній прибуток, що субсидій не потребує». Ган запровадив у землеробстві 8-мипілну сівозміну з використанням кормового клину, внесенням потрібної кількості добрив. Для виробництва більших обсягів тваринницької продукції в господарстві утримувалась худоба покращеної породи. Крім того, господар володів малярним ремеслом, що давало можливість збільшувати свої доходи [4, арк. 427].

Цінною для характеристики господарювання німців є хроніка с.Фасова Рудня Житомирського повіту, представлена Л. Кремрінгом, який там народився, а в 1945 р. був висланий на примусові роботи у Свердловськ, де провів 43 роки. «Колонія була заснована в 1875 р. Завдяки тяжкій праці і великій бережливості, наші селяни до початку Першої світової війни змогли досягти кращого рівня життя. Були придбані сільгоспмашини, а також розведені продуктивні стада худоби і коней [12, с.128]. Автор наводить відомості Житомирського обласного архіву, які стосуються землеволодіння колоністів Фасової Рудні в період, що передував конфіскації їх земель в 1916 р.: Я. Боднер - 24 дес., А. Хефке - 20 дес., Л. Ессе - 22 дес., Г. Франк - 22 дес., Л. Кало - 26 дес., Ф. Каменц - 25 дес., М. Кольм - 34 дес., Х. Мерлинг - 22 дес., С. Мольцан - 26 дес., А. Педе - 29 дес., А. Загер - 25 дес., Ф. Шепан - 25 дес., Ф. Шульц - 22 дес., А. Зигель - 30 дес., П. Трепто - 22 дес., А. Вариас - 36 дес., В. Цимер - 22 дес.

В умовах краю помітна роль німців у розвитку лісорозробної, лісопереробної, суконної, паперової, борошномельної, пивоварної промисловості. Використовуючи наявні ліси підприємливі німці займалися лісорозробками, засновували лісопильні заводи та різні деревообробні підприємства. Зокрема, В. Рау належали 3 лісопильні заводи в с. Козин, с. Оршів та містечку Степань Ровенського повіту; А. Кендау – лісопильний завод у с. Плоска Дубенського повіту; купцеві Альбрехту – такий же завод в с. Касареві того ж повіту [7, с.287;].

Велике лісопереробне підприємство німецької фірми «Вольф Герман» було розташоване поблизу Романова Новоград-Волинського повіту.

Скуплений і підданий первинній обробці ліс відправляли до німецьких міст Кенігсберга і Данцига. Біля містечка Вишнівець Кременецького повіту з 1887 р. працював лісопильний завод німецького акціонерного товариства «Берлінська лісова контора». Виготовлені матеріали відправляли до Данцига. У сенсі підприємницької діяльності слід згадати й землеробсько-промислову колонію Кенеберг, яка належала берлінській фірмі «Вільгельм Кене і Берг». Вона володіла 10 тис. землі, лісопильним заводом і навіть власною залізничною віткою до станції Дубно [10, с.97]. Зрозуміло, що такі масові лісорозробки залишали значні площі вирубаного німцями лісу, що без наступного відтворення мали складні наслідки для лісових багатств Волині.

Крім лісопильних заводів, німці засновували і деревообробні підприємства, вони подавали приклад підприємницької кмітливості і раціонального використання сировини. Так, використовуючи залишки дубових колод з лісопильних заводів, налагодили виробництво паркету. Такі фабрики діяли в Здолбунові (засновник барон Л. Кронеберг), в с. Лози Кременецького повіту (засновник Ф. Ауергоф). Німці засновували також папірні. Зокрема, Г. Фукнер заснував паперові фабрики у селах Верба та Рудня Почаївська Ровенського повіту.

Німецькі переселенці започаткували виробництво сукна, заснувавши 1832 р. поблизу містечка Рожище Луцького повіту колонію Вовнянка, Тут у 1834 і 1838 рр. селяни Г. Штейнгауер, Г. Ланге заснували суконні фабрики; У 1858 р. три фабрики були відкриті купцем К. Брокером і селянами Г. Вудке та І. Ренном, і в 1860, 1863, 1864, 1866, 1872, 1873, 1882 і 1890 рр. відповідно К. Лібгольцем, Ф. Бюргером і В. Вердіним, Е. Ябушем, Ю. Рейном, А. Кірхнером, С. Дреусом та Е. Бюргером. Фабрики Вовнянки виготовляли просте грубе сукно, яке збували на місцевих ринках або ж перекупникам. Шерсть для роботи скупляли у місцевих селян та поміщиків, які розводили овець. У 1870р. у Рожищі пруський підданий К.Тон заснував велику суконну фабрику, на якій виготовляли тонке сукно [24, с.51-54]

Ремісниче виробництво було представлене переважно майстернями – переважно кузнями, столярнями, шевськими закладами. Певну частку становили також млини, ковбасні, дрібні олійні, пекарні. Великою була частка німців серед мірошників, їх нерідко наймали для будівництва млинів і роботи на них. Подекуди німці намагалися мати власні млини. Зокрема, в с.Медведово (8 км від Ємільчино) працювали 2 вітряні млини, які належали Карлу і Адольфу Мердке. Варто виділити кваліфікованих ремісників слюсарно-механічної майстерні колонії Анете Новоград-Волинського повіту. Вони навіть виготовляли двигуни для млинів, які користувалися попитом як на території губернії, так і за її межами. Відомими були майстри токарної і слюсарної справи брати Корт з Фасової Рудні Житомирського повіту, які в своїй майстерні виготовляли упряж для коней, молотилки, косилки, віялки, соломорізки [19, с.165].

У пореформений період російський царизм здійснив ряд заходів щодо переселення на Волинь, Поділля та Київщину чехів. Розвиток капіталізму в Чехії у середині ХІХ ст. і пов'язане з ним соціальне розшарування селянства

та розорення обезземеленої його частини викликали масову еміграцію чехів у інші країни. Для привернення переселенців на свій бік російський уряд надавав можливість купувати землю на досить вигідних умовах. Інтерес царського уряду до чеських колоністів пояснювався політичними подіями, які відбувалися в західних губерніях імперії. Після польського повстання 1830 р. царський уряд взяв курс на обмеження польського елементу в Південно-Західному краї, використовуючи чеських переселенців. Переселення чехів на Волинь почалося з 1867р. і продовжувалось до 1874 р., коли були відмінені пільги для переселенців по військовій повинності та ін. Чехи, купуючи землю і переходячи в російське підданство, звільнялися від сплати податків, повинностей, у т. ч. й поземельних зборів і відбування військової служби протягом 5 років. Чехів записували переважно до селянського стану і підпорядковували загальному для всіх станів місцевому управлінню. Чехи на свій розсуд могли або зараховувати себе до вже існуючих селянських общин і волостей, або утворювати свої окремі общини.

Через 10 років після закінчення колонізації чехами Волині їм належало у 1884 р. 27 637 дес. землі, що складало 9,9 % усієї орної землі на Волині. Крім того, чехи орендували 1128 дес. землі. Земля, яку одержували чеські колоністи, була переважно під лісом. Треба було докласти великих зусиль на викорчовування лісу. Станом на 1901 р. у Волинській губернії нараховувалося 110 колоній чехів. [2, с.53-56].

Чеські колоністи, займаючись в основному сільським господарством, досить швидко налагодили ремісниче виробництво і торгівлю. Їхнє господарювання було на значно вищому рівні, вважалося зразком для запозичення місцевим селянством. Чехи відзначалися високою культурою обробітку ґрунту, запроваджували нові технології знаряддя праці, їх продукція була якісною і конкурентно спроможною на внутрішньому і міжнародному ринках. Велику увагу чехи приділяли вирощуванню зернових і технічних культур – хмелю, льону, цукрових буряків, картоплі, використовували сільськогосподарські машини. Важливу роль у господарствах чеських поселенців відігравало угноєння полів і запровадження сівозміни.

Прикладом підприємливості і достатку було хутірське господарство І. Галунека (5,25 дес.) при с. Антонівка Острозького повіту. Враховуючи низьку родючість ґрунту для ведення землеробства (ґрунт супіщаний, підґрунт – червоний пісок) і близьку відстань до м. Острога (10 верст), господарство головним чином спиралось на тваринництво. У землеробстві була запроваджена 4-пільна сівозміна. Конюшина з невеликим лугом давала достатню кількість сіна на зиму і корму влітку для корів і коней, а наслідком цього була достатня кількість гною і потім порівняно більші врожаї. Продуктів від землеробства вистачало тільки на потреби сім'ї, прибуток отримували лише від продажу худоби, молочних продуктів і насіння конюшини [4, арк. 688]. Ефективно господарював у цій місцевості і чех В. Копецький, який з 1906 р. мав відруб площею 29 дес. при с. Малий Шпаків Ровенського повіту. В господарстві була заведена багатопільна сівозміна,

правильне травосіяння і коренеплоди, чого не було в інших селянських господарствах.

Господарська активність чехів, а також сприятливі природно-кліматичні умови, зумовили інтенсивний розвиток хмелярства, особливо на Волині. Перші плантації були закладені в Підцуркові і Глинську Дубенського повіту чехами Вайсом і Ф. Дубравою. З часом, у Глинську відкрили і пивоварний завод, який почав варити пиво із місцевої сировини. Згодом культура хмелю почала поширюватись серед чехів сусідніх колоній, місцевих поміщиків та селян. Плантації хмелю з допомогою чехів стали закладати і місцеві поміщики – барон Таубе, Сवेशніков, Верба, Овсяніков-Куликівський та ін. Першу, значну за розмірами плантацію, площею 33 дес. влаштував директор агрономічного училища з Чехії Ф. Дубрава у маєтку генерал-ад'ютанта барона Таубе в с. Високому Житомирського повіту.

Через 10-14 років після організації перших плантацій (1882 р.) в губернії вироблялися до 5 тис. пудів хмелю, згодом 1887 р. – вже 37 тис. пуд., 1891 р. – 45 тис. пудів і, на кінець, 1910 р. виробництво досягло 120 тис. пудів в середньому на рік, що дорівнювало 3/5 виробленого по всій Російській імперії хмелю, придатного для промислового пивоваріння [8, с. 23]. Кращі плантації хмелю були в чеських поселеннях: у Ровенському повіті – Глинську, Квасилові; у Луцькому повіті – Княгинині, Милуші і Теремно; у Володимирському повіті – Купичеві; у Дубенському повіті – Волковиях, Рогозному саж, Мирогощі, Семидубах, Малині, Підгайцях [5, арк. 8].

Вирощування і переробка хмелю, а відтак пивоваріння стали прибутковою галуззю, в якій працювало багато підприємливих людей. З середини ХІХ ст. спостерігається швидкий процес створення пивзаводів у Новограді-Волинську, Рівному, Горошках, Мирополі, Кодні та ін. Зокрема, 1878 р. у Житомирі заснували пивоварний завод «Слов'янский» Й. Махачек і Т. Янса (тепер Житомирський пивоварний завод), який виробляв пиво різних марок, що користувалось великим попитом. У 1903р. на Крошні Чеській, тоді передмісті Житомира, І. Альбрехт відкрив пивоварний завод «Волинь», який виготовляв також якісне пиво, яке було удостоєне високих нагород на російських та зарубіжних виставках.

Висновки

Євроінтеграційні процеси ХХІ ст. спонукають народи різних держав до пошуку шляхів прибуткового виробництва, задоволення необхідних життєвих потреб людей, збереження довкілля, поліпшення охорони здоров'я, мирного співіснування. Народи, минаючи протиріччя, які мали місце в минулому, намагаються зосередити історичну пам'ять на тих моментах, які зближують різні етноси. Враховуючи той факт, що саме у другій половині ХІХ–на початку ХХст. у губерніях підросійської України після скасування кріпацтва зростала ефективність господарювання, розвивалося підприємництво у промисловості та сільському господарстві– у чому помітну роль, поряд з

іншими чинниками, відігравали також і різні етноси, які населяли цю територію і зробили свій внесок у соціально-економічний розвиток України. Інтеграція в систему економічних відносин поляків, німців, чехів, а також місцевих євреїв позитивно вплинула на подальший розвиток сільського господарства, промисловості, торгівлі та підприємницької діяльності.

ГЛАВА 7.⁷ ЗАВЕЩАНИЯ ПРЕДЫДУЩИХ ПОКОЛЕНИЙ (К 125-ЛЕТИЮ СО ДНЯ РОЖДЕНИЯ НАДЕЖДЫ СУРОВОЙ)

ЗАПОВІТІ ПОПЕРЕДНІХ ПОКОЛІНЬ (ДО 125-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ НАДІЇ
СУРОВЦОВОЇ)

WILLS OF PREVIOUS GENERATIONS (TO THE 125TH ANNIVERSARY OF NADIA
SUROVTSOVA)

DOI: 10.30888/2663-5569.2021-19-02-019

Вступ

18 березня 2021 року виповнилося 125 років з дня народження Надії Віталіївни Суровцової (18.03.1896 – 13.04.1985) – української громадської діячки, журналістки, перекладачки, авторки мемуарів, першої в Україні докторки філософії). Вона була Великою Українкою, Легендарною Особистістю, Великою Страдницею (провела 29 років свого життя у тюрмах, концтаборах і на засланні). Я особисто знав Надію Суровцову, спілкувався з нею безпосередньо і листувався упродовж 18-ти років – з осені 1967 р. по квітень 1985 р. Вважаю своїм завданням і обов'язком згадувати її, нагадувати про неї та переповідати почуте від неї, оскільки вона належить до кола видатних історичних осіб України.

Теоретико-методологічні засади дослідження ролі особистості в українській історії, особливостей діяльності української еліти, громадянської позиції та громадянської активності видатних історичних осіб України, на яких базується дане дослідження, розроблені у працях Н. М. Авер'янової та Т. С. Воропаєвої [1; 2; 3; 4; 5; 7; 8; 9]. Зокрема, наукове вивчення ролі особистості в українській історії передбачає поєднання індивідуально-біографічного, суб'єктно-діяльнісного та соціально-типологічного підходів. Запропонована Н. М. Авер'яною та Т. С. Воропаєвою інтегративна методологія, що поєднує концептуальний потенціал біографістики, українознавства, історичної психології, соціальної філософії та етнопсихології, дає змогу вибудувати нову пізнавальну стратегію щодо вирішення поставленої проблеми. Названі авторки також виокремили основні критерії для аналізу сутності, значення та специфіки багатопланової діяльності видатних історичних осіб [1; 2; 5; 7; 8].

7.1. Початок життєвого шляху Надії Суровцової. Еміграція

Взявшись за спогади про Надію Віталіївну Суровцову, я, насамперед, маю перед очима нашу загальнонаціональну проблему, наш клопіт: порушений зв'язок поколінь нашого народу, перерви у діяхронній трансляції набутого досвіду від старших поколінь молодшим, відсутність критичного осмислення й узагальнення цього досвіду та практичного послугування ним прийдешніми поколіннями. Об'єктивними причинами існування зазначеної проблеми є тривала колоніальна залежність нашого народу, відсутність своєї національної

⁷ Автори: Матвиюк К.И.

держави упродовж багатьох років. І вже як результат – системне нищення історичної пам'яті, зокрема, спалювання національних бібліотек, репресії проти носіїв української культури та української ідентичності. Все це унеможливлювало функціонування конструктивних зв'язків між поколіннями. У нас залишалися тільки ті форми (засоби) зв'язку (комунікацій), які колонізатори не в змозі були знищити – це усні переповідання. Правий був Тарас Шевченко, зазначаючи: «І неситий не виоре на дні моря поле».

Частково (епізодично) мені судилося бути ланкою, яка зв'язувала часи відновлення держави у 1917 році з часом руху національного відродження 1960-х – 1970-х років. Відразу проілюструю сказане: Умань, 1971 рік. Ми в помешканні Надії Віталіївни. Мова зайшла про окупацію України російськими більшовиками. Господиня дому розповідала: «Наші хлопці вийшли з гарматами назустріч москалям. Нам не було їх видно, але ми знали, що зліва гармата Миколина, крайня справа – Петрова. І от вже чуємо, що замовкла гармата зліва. Ми перехрестились: впав наш Микольцо... Через якийсь час змовкла і крайня права: і Петрик також впав»... Вже у Мордовському таборі я розповідав про цей епізод своїм товаришам-співкамерникам. «По дурному загинули», – підсумував один із присутніх. Я запнувся: «Та то ж як? Це ж наші національні герої». «Не заперечую, – погодився він, – вони герої, але вони б мали завчасно роз'їхатись по селах, мобілізувати чоловіків, розстріляти тих, хто відмовився йти воювати, а решту поставити біля гармат...». Тож героїчна загибель освічених молодих українців – це наш військовий досвід. Його доконче треба було проаналізувати, узагальнити, критично осмислити, вписати у підручники й вивчати в аудиторіях інститутів і військових училищ. Але нас було мало, вистачало «лише для молитов і переповідань...» (В. Стус).

Незважаючи на повну реабілітацію (вона була реабілітована у 1956 р. завдяки свідченням Миколи Бажана та Остапа Вишні), Н. В. Суровцова до кінця своїх днів зазнавала гонінь зі сторони тодішньої влади, зокрема КДБ. «Вони знову поруч мене, знов відчуваю їх подих за своїми плечима», – відзначає вона у своїх «Спогадах» [16]. Ніде не згадувалося її ім'я і після її смерті. Обставини (ситуація) змінилась аж у 1990-х роках, коли Михайлина Коцюбинська вже змогла написати: «Серед повернутих (нарешті) нашої пам'яті імен, ім'я Надії Суровцової – одне з найяскравіших» [11, с.70]. Її ім'я внесено до переліку видатних українок у збірнику «Українки в історії» та інших книг [17, с. 157; 18; 19].

Доля звела мене з Н. В. Суровцовою у 1967 році, коли я був прийнятий на роботу викладачем спецдисциплін в Уманський технікум механізації сільського господарства. Одразу по приїзду до Умані я відвідав краєзнавчий музей і попросив щось почитати із музейних фондів про козаків і гайдамаків. Наукова працівниця музею Ольга Петрівна Діденко запитала, чому мене це цікавить. Я відповів, що то історія моїх предків, і якби зараз була Запорозька Січ, я би все покинув і подався туди. За кілька днів, коли стоячи на драбині допомагав музейним працівникам закріпити до стіни якийсь експонат, почув позаду дзвінкий голос: «Так оце і є той панич, що хоче податися на Січ?» Я оглянувся. Там стояла огрядна жінка, вже літня, зі жвавими, допитливими очима і майже

дівочим голосом. «То злазьте, будемо знайомитися», – сказала вона. Так я уперше зустрівся з Надією Віталіївною Суровцевою. З жінкою, чия доля віддзеркалила всю героїку, велич і трагізм цілого століття, з учасницею Лютневої революції 1917 року в Петербурзі, колишньою начальницею загального відділу Міністерства закордонних справ, секретаркою Михайла Грушевського за часів Центральної Ради, очільницею дипломатичного відділу Міністерства закордонних справ за Гетьманату, секретарем інформаційного бюро дипломатичної місії УНР за Директорії, редакторкою пресового бюро Наркомату закордонних справ в Уряді УРСР... і в'язнем радянських концтаборів з 1927 по 1957 рік.

На початку осені 1967 року я вперше ступив за поріг будинку №6, що на тодішній вулиці Коммолоді, де Надія Віталіївна мешкала з Катериною Львівною Олицькою – сестрою її чоловіка (Д. Л. Олицького, з яким вона одружилась у 1935 р. в ув'язненні), колишньою есерівкою і також багаторічною каторжанкою. Відтоді я був там постійно, перебравши на себе деякі господарські клопоти: дрібні ремонти помешкання, купівлю продуктів у магазині, поштові пересилання тощо. Оскільки основними продуктами, які я приносив з магазину, були молоко і кефір, то Надія Віталіївна прозвала мене «Коза-дереза». Мине трохи часу і оперативний працівник Черкаського УКДБ майор Павленко продемонструє мені повну обізнаність органів: «Думаєте, не знаємо вашої підпільної клички? – «Коза-дереза»!

Всі вечори йшли на розмови. У цьому домі я з перших вуст прослухав історію України від 1917-го до 1927 років, а далі – тридцятилітню історію жахів російсько-більшовицької каральної системи. Сама господиня була живою історичною енциклопедією. Історія ж її життя варта роману-епопеї.

Почала вона навчатись у Києві, в Фундуклеївській гімназії, після переїзду батьків до Умані вона закінчила Уманську гімназію у 1912 році із золотою медаллю, з 1913 по 1917 роки була студенткою історико-філологічного факультету Вищих жіночих курсів Санкт-Петербурзького університету. Після революційних подій 1917 року свою освіту Надія Суровцева продовжила у Київському університеті.

Вона стає активною учасницею Лютневої революції в Росії у 1917 році. З її слів, тоді у Петербурзі українців було багато. Вони виходили під своїми прапорами на маніфестації, і одного разу, ідучи в колоні, Надія Віталіївна почула, як хтось зі сторони здивовано вигукнув: «Вы посмотрите, как их много!». Серед цих широких мас представників українського народу Надія Віталіївна виділялася своєю активністю і своєю відданістю справі України. «Її авторитет був таким, що після Лютневої революції 1917 року і постановом Центральної Ради двісті українських студентів-петербуржців делегують Н. В. Суровцову до Києва на прийом до М. Грушевського», як зазначається у збірнику «Діячі науки і культури» [10, с. 592]. «Я зайшла, – розповідала Надія Віталіївна, – привіталася і коротко виклала суть свого візиту». Грушевський щось саме шукав у книжній шафі: «Так-так, юначе, освічені люди нам вкрай потрібні», – сказав він. Але подивившись, що перед ним стоїть дівчина, дещо зніяковів і додав: «Хай приїжджають всі».

Надія Віталіївна розпочинає працювати в апараті Центральної Ради. Як зазначає дослідник В. Шпак, «патріотично налаштована дівчина стала безцінним фахівцем спочатку в департаменті, який опікувався біженцями, а потім у Міністерстві закордонних справ, де на вагу золота були знання іноземних мов» [20, с. 8]. Її цінують за професійність і призначають на відповідальні посади і за Гетьманату, і в часи Директорії. Надія Суровцова співпрацювала з Володимиром Винниченком, Олександром Шульгиним, Євгеном Коновальцем тощо.

Після захоплення України російськими більшовиками, вона разом з українським урядом опиняється в еміграції (1918 р. у складі дипломатичної місії Директорії УНР виїхала за кордон), зупиняється у Відні, де мешкає упродовж 1919–1925 рр. Надія Суровцова продовжує своє навчання і закінчує філософський факультет Віденського університету, захищає дисертацію «Богдан Хмельницький і ідея української державності», здобуває наукове звання доктора філософії, викладає у Віденській сільськогосподарській академії. Необхідно підкреслити, що в середовищі українства Надія Віталіївна стала першою жінкою – доктором філософії. Вона перекладає німецькою мовою українські народні казки, твори Короленка, Стефаніка та ін.

Надія Суровцова бере активну участь у міжнародних політичних рухах, зокрема у пацифістських і феміністських, приятелює як колежанка з Кларою Цеткін і Розою Люксембург. Вона брала участь у роботі Міжнародної жіночої Ліги миру та свободи, була делегатом на конгресах Ліги в Амстердамі, Вашингтоні, Відні, Гаазі, Дрездені й Парижі, а також виступала на зборах української еміграції у США, друкувалась в українських часописах США і Канади.

«Ліві» революційні ідеї тоді захоплювали велику кількість людей по всьому світу. Ці віяння стають дуже потужними, і чи не вони схиляють колишнього урядовця Центральної Ради і Директорії до вступу в австрійську комуністичну партію. Вона спілкується з працівниками радянського посольства, зокрема, з Юрієм Коцюбинським, тодішнім радником повноважного представника СРСР в Австрії. Москва усуває Ю. Коцюбинського з поста і фактично висилає його, однак він того, мабуть, не усвідомлює, бо саме він починає переконувати Надію Суровцову повернутися в Україну, адже ж там, на їхній Батьківщині, постала і розбудовується нова держава – Україна. Так, вона радянська, більшовицька, але ж – Україна!

7.2. Повернення Н. В. Суровцової в радянську Україну. Арешти

У 1925 р. Надія Суровцова залишає своїх студентів і затишний Відень. Вона повертається в Україну, до столичного Харкова. Нове життя складалося блискуче. Досвід державної роботи, якого не мав жоден з членів уряду УСРР, а також знання мов робили Надію Віталіївну незамінним працівником. Приймання іноземних делегацій, міжнародні зустрічі й перемовини в уряді, – до цих видів діяльності її залучали постійно. Надія Суровцова працювала в

Наркоматі закордонних справ УСРР, в системі Головліту, кіноуправління, в радіотелеграфній агенції, а також була співробітницею Науково-дослідної кафедри історії України ім. Д. Багалєя у Харківському університеті [18; 19].

Життя поза роботою теж було вкрай насичене і бурхливе. Тоді був апогей українського національного відродження. В столиці радянської України живуть і працюють молоді люди, які, на сьогоднішній день, чи не всі є класиками в літературі та мистецтві – це Наталка Ужвій і Лесь Курбас, Олександр Довженко, Павло Тичина, Микола Хвильовий, Василь Еллан-Блакитний, Микола Бажан, Юрій Яновський, Петро Панч, Микола Куліш, Володимир Сосюра, Олесь Досвітній, Остап Вишня... Вони у розквіті творчої потуги, «повні сили та відваги», як писав Павло Тичина. Вони наввипередки надолужують втрачене за довгі роки російського колоніального гніту... В це коло входить і Надія Суровцова – молода літераторка, прозаїк. Ніхто з них тоді ще явно не відчував смертельних обіймів нашого споконвічного ворога. Надії Віталіївній було ніколи згадувати (вона й не згадувала), як її настійливо відраювали повертатися в Україну, як старші, мудріші колеги з уряду Центральної Ради і Директорії застерігали від легковажного кроку, аргументуючи тим, що вона повертається насправді в *російську радянську* Україну. А кровожерливий червоний спрут уже націлився на жертву. Надію Суровцову викликають в ДПУ (Державне політичне управління) і пропонують таємно слідкувати за своїми колегами й друзями, а також таємно писати доноси. Вона відкидає цю пропозицію, на що працівник ДПУ застерігає: «Пожалесте!».

Цю погрозу втілили невдовзі. Арешт, етап до Москви, а там уже сам керманіч ОДПУ Генріх Ягода проводить з нею сеанс «вербовки ценного агента». Її «добровільна» згода на співпрацю – єдина умова звільнення і повернення до Харкова. Вона категорично відмовляється, і Надії Суровцовій «виписують» 5 років таборів – без суду й слідства, за брехливим, безглуздим звинуваченням. А після відбуття нею – «від дзвінка до дзвінка» – першого терміну так само цинічно докидають новий, «исходя из революционной целесообразности». І так майже 30 років соловецьких, норильських, колимських пекельних кіл... Були вкрай важкі роки неволі, коли, як пише Н. В. Суровцова у своїх «Спогадах», «кожний день хотілося вмерти», були послаблення, але в цілому, як пише дослідник В. Шпак, «фактично все її перебування в СРСР стало каторгою, хоч єдиною провинною була любов до рідного краю та чесність» [20, с. 8].

Повернувшись із таборів, Н. В. Суровцова дивом змогла відсудити частину родинного будинку, який невдовзі став в Умані і дискусійним клубом (салонем), і хатою-читальнею. З Києва сюди наїжджали Іван і Надія Світличні, Леонід Плющ, Михайлина Коцюбинська, зі Львова – історик Ярослав Дашкевич, онука Антона Крушельницького – піаністка. А ще – дисиденти з Вірменії, кримські татари, які розпочинали боротьбу за повернення в Крим, інакодумці з Москви. Там постійно бував уманський поет Віктор Некіпелов з дружиною Ніною Комаровою. А з відомих, заслужених радянських діячів туди щороку приїздив Микола Бажан та регулярно писав листи Юрій Смолич

(приїхати, як я зрозумів із реплік Надії Віталіївни, боявся). Із М. Бажаном одного разу приїздив Іван Драч. Це ті, яких я сам там бачив. Дещо раніше там два тижні жив Олександр Солженіцин, який тоді збирав матеріали до твору «Архіпелаг ГУЛАГ».

Через цю хату-читальню проходила чи не вся тогочасна «самвидавницька» література, українська і російська. Доволі часто до Катерини Олицької приїжджали російські дисиденти-демократи. Звісно, велися розмови, які переходили у дискусії. Надії Віталіївни і мені доводилося іноді заперечувати їм у принципових питаннях. Отоді я вперше наяву переконався у справедливості Винниченкового вислову про те, що російський демократ закінчується там, де починається національне питання. Бо коли заходила мова про державну незалежність України, москвичі, здається, щиро (чи удавано щиро), запитували нас: «А зачем вам это?». І коли ми, так би мовити, голосами двох поколінь доводили (пояснювали) «зачем» нам вільна Україна, ті починали жваво переконувати нас, що нерозумно втягуватись у національно-визвольну боротьбу. Що, мовляв, краще разом із росіянами подолати тоталітарну систему і побудувати демократичне суспільство, а вже там, у демократичному суспільстві, національне питання вирішиться ледь не само собою, адже ж демократія... На це ми вже просто переглядалися із Надією Віталіївною, не ховаючи посмішки: знайомий мотив, ми це вже проходили...

Наприкінці 60-х Віктор Некіпелов організовував «четверги» (саме у цей день сходилися дискутувати). Та оскільки справжні дискусії розгорялися, коли приїжджали гості, а вони з'являлися тут «хто коли», то й дискусії вже приурочували до таких «появ». Атмосфера зустрічей і характер розмов, кут зору, під яким читалися і сприймалися всі «самвидавські» матеріали, окреслювалися нашим колом тем: національне відродження, власна держава (до речі, бачилась вона як дуже далека мрія), можливі методи роботи (*боротьби* – це було б надто гучно сказано), у власному житті – активна громадянська позиція, постійна робота над собою, підвищення свого інтелектуального рівня. Коли я повернувся з Мордовських таборів і писав Надії Віталіївни, що у вільний час захоплююсь виготовленням меблів, то вона добряче вишпетила мене за таке марнування дорогого часу.

Вона постійно прагнула вийти на якомога ширшу аудиторію, і це їй вдавалося. Проте «щільна опіка» КДБ і партійних органів постійно звужували коло знайомих. Якщо до хати заходили члени партії, то невдовзі вони мали розмову в ідеологічних відділах райкому КПУ, де Надію Віталіївну характеризували як запеклого ворога радянської влади. А після цього через коротку паузу неодмінно запитували: «А що у вас спільного з нею?» І ця людина у Суровцової вже більше не з'являлась. Але уманського архітектора Чайку і двох молодих хлопців – Володимира Найдю і Володимира Кириченка я зустрічав там часто.

Надія Віталіївна проводила з малими дітками прекрасні й оригінальні уроки англійської мови. Наприклад, на тему «Кухня»: готувала суп, макарони, чай, узвар. А приходили діти-учні і починалася типова гостина: треба було запрошувати, пригощати, замовляти ту чи іншу страву, просити, щоб подали

різне кухонне приладдя... І все це, звісно, англійською мовою. Діти були в захопленні. На тему «Одяг» Надія Віталіївна давала «ввідну»: ви поїхали у туристичну подорож до Лондона, на вас напали тамтешні грабіжники і геть чисто пограбували, залишили голими. Отже мусите, давати собі раду: звертатися по допомогу до поліції і замовити для себе послідовно увесь одяг... Але навіть ці, здавалося б, невинні уроки давалися батькам тяжкими нервами. Їх викликали за місцем праці і влаштовували «головомийку»: «Ви що, в Умані не можете знайти репетитора, крім жінки, яка ненавидить наш устрій? І як же, ви гадаєте, вона може впливати на вашу дитину? Вас що, таке влаштовує?» І діти переставали приходити.

Помешкання Н. В. Суровцової постійно і дуже ретельно прослуховувалося. Десь у 1969 році я читав в одній із кімнат свої літературні твори, а Надія Віталіївна розпорядилась перейти в маленьку кімнатку, бо велика, мовляв, прослуховується. Одначе влітку 1972 р. оперативний працівник обласного КДБ зачитував мені уривки моїх оповідань, і це був саме той варіант тексту, який я читав Надії Віталіївні. У цитованих уривках не було пропущено жодного слова, хоча читалось це в куті однієї кімнатки і дуже тихо.

Надія Віталіївна вела чимале листування із Заходом: з редактором українського журналу в Канаді Петром Кравчуком, поетесою з Ріо-де-Жанейро Вірою Вовк, з Єжи Лоеком – істориком із Варшави. Це лише ті люди, листи до яких я відносив на пошту.

З органами КДБ я почав «знатися» (щоправда, позаочі) чи не з першого візиту до Надії Віталіївни. У своїй оселі вона, коли збиралася сказати щось крамольне, нахилилася, щоб прошепотіти, показуючи при цьому промовисто пальцем на стелю: мовляв **там** усе чути... Але то було швидше для почестей органам КДБ, аніж запобіжний захід. Утім єдиним запобіжним технічним ритуалом, якого дотримувалися в хаті було таке: коли збиралися гості, телефонний диск трохи прокручувався і фіксувався за допомогою олівця. Приїжджі москвичі переконували, що це унеможливило прослуховування кімнати через телефонний апарат. Як потім виявилось, детектори («жучки») для прослуховування були напхані в усіх кімнатах. А щодо перестороги, то московські дисиденти розповідали такий анекдот: американський бізнесмен без оглядки береться за всі десять справ, навіть коли йому відомо, що одна з них є напевне збитковою. Француз продовжує зустрічатись із 10-ма коханками, коли йому відомо, що якась із них має венеричну хворобу. Росіянин продовжує відверто висловлюватись у колі своїх 10-ти приятелів, достеменно знаючи, що хтось із них «стукач». Як з'ясувалося згодом, нам таки не варто було легковажно наслідувати того анекдотичного росіянина. Мали б щомиті пам'ятати гірку тогочасну приповідку: «Якщо у Москві стрижуть нігті, то у нас відрубують пальці».

Н. В. Суровцова безмежно любила життя. «Життя прекрасне, – писала вона у листі до друга дитинства Ю. Корчака-Чепурківського, – «воно дійсно прекрасне отак собі, «з нічого» – скільки життя, стільки й щасливих хвилин» [15, с. 454-455]. Я ніколи не чув, щоб вона скаржилась на життя чи докоряла свою долю, не бачив її у розпачі, натомість був у неї завжди оптимізм і веселий

настрій. Кожну подію вона сприймала, як ознаменування приходу кращих часів. Пам'ятаю 1980-й рік. У Польщі почалися масові робітничі страйки. Там було створено вільні профспілки, на арену вийшов лідер робітничого руху – Лех Валенса. Преса була переповнена публікаціями про «антисоціалістичні елементи». Про них грізно говорять усі наші партійні й профспілкові активісти. Росіяни дуже охоче напустили б туди своїх танків для придушення. Становище було критичне... Коли я скаржився, що все навколо «глухо», Н. В. Суровцова, підбадьорювала: «Подивись, у який чудовий час ми живемо! Бачиш, що робиться в Польщі!» І все ж через цю бадьорість, цей оптимізм і гумор просочувалась кров, адже все життя її минало під постійною опікою партійних органів та КДБ. Так, коли у 70-ті роки до Надії Віталіївни приходили з обшуком, то одним із них вона мені хвалилась: «А я цього разу – як ніколи... Через вікно бачу – хтось йде. Придивляюсь – вони. Я швиденько дві таблетки – раз, – і була спокійна до самого кінця обшуку».

Авторка книги про життя і творчість Н. В. Суровцової Марина Павленко, аналізуючи конкретну практичну діяльність Надії Віталіївни, відмічає, що будь-яку роботу, яку доводилось їй виконувати, вона робила бездоганно. М. Павленко підкреслює, що за сприятливих умов з неї був би талановитий письменник, журналіст, винахідник, адвокат, лікар, перекладач, бізнес-леді, художник, громадський діяч, актриса і режисер [13, с. 80]. Н. В. Суровцова й сама відчувала свій потенціал і не реалізовані можливості, коли в листі до П. Тичини писала у 1956 році з Магаданської області: «Не того мені жаль, що сама я зазнала мало щастя, а того, що не змогла зробити своїй Батьківщині нічого, що змарнувала сили тільки на одне: витримати» [15, с. 411].

7.3. Життєлюбство, оптимізм і гумор Надії Суровцової

Загальна атмосфера, яка панувала в хаті Надії Суровцової, характер розмов, її оптимізм, енергія і любов до життя дуже яскраво проявлялись у записаних мною в ті часи окремих подій, розмов, розповідей тощо. У моїх спогадах занотовувались приклади, що мали як іронічний, так і драматичний характер.

Спогад 1. У кінці 1960-х років по руках ходили спогади дружини Осипа Мандельштама про репресії 1930-х років. Поза іншим, там оповідалось, що, бувало, на квартиру до Мандельштамів приходила ввечері людина, і всім було відомо, що то є вивідувач («стукач»). Його запрошували до столу і пригощали чаєм. На запитання: «Навіщо такі почесні?» Мандельштам відповідав: «Ну, как же, человек на работе...». Так само робили і в хаті Н. В. Суровцової – пригощали подібних гостей чаєм і не дивувалися, коли такий гість цікавився тим чи іншим, питав прізвища. Одного разу Надія Віталіївна сиділа за столом у своїй кімнаті, а Катерина Львівна зі своєї кімнати крізь відчинені двері побачила, як Надія Віталіївна налила у блюдечко молока і поставила під стіл собачці Шуні. Катерина Львівна (сестра померлого чоловіка Надії Суровцової) підійшла, стала у дверях і почала докоряти: «Надя, скільки раз я тебе говорила:

не корми собак из тех же чашек, с которых кушаем мы!» Надія Віталіївна, піймана на гарячому, мовчить. Катерина Львівна не сходить з порога, мовчить також, але знущально продовжує дивитись на Надію Віталіївну. Після паузи Надія Віталіївна оговтується: «Катю! Сюди, буває, приходять гірші собак, ти це знаєш, і даєш їм їсти з тих же мисок, що їмо і ми...». Тут уже нічого сказати Катерині Львівні, вона, незвично для себе, різко повертається і дріботить до свого місця в кімнаті.

Спогад 2. У кінці 1960-х років я, подібно до багатьох, займався самоїдством, у мене часто виникало відчуття вторинності. У зв'язку з цим формулювались претензії до українців як нації і постійне невдоволення ними. Я лаяв перед Надією Віталіївною українців за те, що вони нездари, ледачі, незібрані і таке інше – все те, що нам, власне, постійно прищеплювала радянська ідеологія. Надія Віталіївна потроху «збивала» мою неприязнь і стежила, щоб я не зайшов надто далеко в цьому, і щоб неприязнь змінилась на любов і відданість своєму народові. Саме з цього приводу Надія Віталіївна показала мені рядки із Франкового «Мойсея»:

Я ж, Ізраїлю, вибрав тебе

Із любові і туги...

Згодом такі розмови припинились, здавалося, що ніхто нікого не переконав, а ще згодом все це якось і забулось. Та ось вже десь у 1971 році Надія Віталіївна якось питає мене:

– Слухай, Кузьма, вже потрібно давати тобі гроші.

– Не тра.

– Ну як «не тра», – передражнила Надія Віталіївна. – Вже ж скільки часу минуло...

– До чого тут час? Мені було дано 10 крб., – при цьому я витягнув записника і зачитав – 3,45 пішло за молоко, 2,20 – за кефір, 30 коп. – лист Лоеку у Варшаву, 40 коп. – лист Вірі Вовк у Ріо-де-Жанейро. І ваших ще залишилось 3,65 крб...

– Ти диви! А з якого ти року?

– З 41-го

– Тоді все зрозуміло...

Так Надія Віталіївна пригадала мені те, що я вважав українців не здатними до всього (а відтак і не здатними рахувати гроші). А раз я це роблю, то я не українець, і з'явився на світ завдяки приходу в наші краї німців у 1941 році.

Спогад 3. Молода сім'я мала клопіт зі своєю дитиною. Хлопчик чомусь відставав у навчанні, і вчителька вперто хотіла позбутися його, залишивши на другий рік. Батьки не хотіли цього і почали приводити хлопчика до Надії Віталіївни на додаткові заняття. Надія Віталіївна «підтягнула» його, були помітні результати, однак вчителька наполягала на своєму. Одного разу ввечері приходить схвильована мати і показує зошит з математики:

– Подивіться, Надіє Віталіївно, що вона робить... Ось дитина розв'язала приклад: $7+5=12$. Вона перекреслила і поставила «2». Завтра я піду до неї, я їй скажу!

– Ні, ні, Рито, заспокойтесь. Вона вчителька, і раз вона перекреслила,

значить так правильно. Але до неї Ви все ж таки сходіть. Не сперечайтесь з нею, Ви тільки спокійно попросіть її, щоб вона у цьому прикладі поставила свій варіант відповіді...

Спогад 4. Я займав кімнату у родинному особняку Ніни Іванівни Доманицької, приятельки Надії Віталіївни по гімназії, і також доньки уманського юриста. Сестра Ніни Іванівни жила і померла в Польщі. Тож колись я спитав у Надії Віталіївни:

– Хто за національністю Ніна Іванівна?

– Як хто? Українка...

– Але ж Доманицька, і сестра жила в Польщі...

– Але ж Василь Доманицький, літературний критик, шевченкознавець – родич Ніни по батькові. А врешті, хто його знає. На цьому розмова й закінчилась.

Одного разу, коли Надія Віталіївна прийшла відвідати Ніну Іванівну, вони завели розмову про місцезнаходження фунікулера в Києві. Надія Віталіївна, уродженка Києва, твердила, що він знаходиться там, де він є насправді. Ніна Іванівна називала якесь інше місце. Покликали мене, і я підтвердив сказане Надією Віталіївною. Ніна Іванівна не погоджувалась. Тоді я приніс карту Києва, де чітко видно місце фунікулера.

– Це неправильна карта, – заявила Ніна Іванівна

Надія Віталіївна їй не переконувала більше, а лише тихенько звернулася до мене:

– Ну, переконався, хто вона за національністю?

Спогад 5. Якось Надія Віталіївна розповідала: «Приїжджає одного разу Микола Бажан... Зібралась невелика компанія – я, Ольга Петрівна, Стефанович. Бажан захотів зі всіма пройтися по тій вулиці, де він народився і виріс. Пішли. Йдемо і згадуємо: «Ось тут жили Вітковські, а отам Крамаренки...». Літній чоловік, що проходив повз них, почув, що називають знайомі прізвища, приєднався до них і почав радісно згадувати всіх колишніх мешканців.

– А он там Зося жила, пригадуєте? Ну хто ж не пам'ятає її...

Нарешті підходять до будинку, де жив Микола Бажан. Усі змовкають, а Микола Платонович стиха і насторожено питає у сторожила:

– А тут хто жив?

– Тут? – Пауза. Чоловік не може згадати, нарешті згадує. – А, тут? – Якісь Бажани...

Всі надовго змовкають, хтось кашляє, компанія раптово втрачає інтерес до спогадів і поспішно повертає назад.

Спогад 6. У кінці 1960-х років Віктора Некіпелова, уманського фармацевта і літератора (поета), звільнили з роботи, і він змушений був покидати Умань та виїжджати в якесь місто під Москвою. Спакували речі і замовили контейнери. Віктор поїхав на залізничну станцію довідатися, коли прибудуть контейнери, щоб замовити автомобіль і вантажити речі. Віктор приїхав і повідомив, що контейнери прибудуть о 16-й годині.

– А коли? Якого числа? Дата?

–??? Я... не спитав, забув...

Усі були розлючені. Посипались звичні в таких випадках слова: «Що ти думав?», «Де була твоя голова?» і таке інше.

Надії Віталіївні теж було прикро, і вона знущалася над Віктором по-своєму:

– Почекайте, чого ви всі кричите?

Всі примовкли, а винуватець, надіючись на підтримку, вдячно дивився на неї.

– Віктор – хто? Поет. Йому сказали: 4-та година дня. У нього відразу поетичний образ: «Еще жаром полыхала раскаленная планета, а утомленное светило уже катило на покой...». Він 4-ту годину і запам'ятав. А що для поета якийсь четвер чи п'ятниця? Навіщо вони йому?

Спогад 7. Надія Віталіївна, показуючи свої фотографії 20-х років, говорила:

– Так, я була тоді гранд-дама. Жила в Києві, вчилася у Петербурзі й Відні, доктор філософії...

Та одного разу я прийшов у дім Надії Віталіївни, а на столі стояв букет польових квітів – волошки, ромашки, маки...

– Це хто бур'ян приніс? – запитав я.

Надія Віталіївна звелася і загукала:

– Катю! Катю! Ти послухай, що говорить це дитя природи. І почала швидко говорити до Олицької. Переді мною стояла немовби реліктова селянка, яка без упину сипала правилами сільського побуту, з яких я частину знав, а частину ні, але вони були очевидні. Я тільки стояв і вставляв окремі слова, бо все, що говорила Надія Віталіївна, вона приписувала мені.

– Він каже, що собаку не можна впускати в хату, вона має жити в буді...

– Звичайно...

– Кота не можна дуже годувати, бо він перестане ловити мишей...

– Ну, мабуть...

Спогад 8. Одного разу ми поверталися із Софіївки. Йшли повз садибу родини Білінкісів. Я ласо подивився на доспілі черешні на їхньому подвір'ї.

– А ми зараз туди залізем і нарвемо, – сказала Надія Віталіївна.

– Це як?

– Побачиш...

Заходимо у двір, дзвонимо. Виходить господиня.

– О, Надежда Виталиевна, здравствуйте, здравствуйте!

– Як здоров'я? Як Ізя, як Міша?

– Спасибо, спасибо...

– А чого ви черешень не обриваєте, чи ви чекаєте, поки їх об'їдять ворони й шпаки?

– А хто их достанет?

– То давайте відро, і ось він вам і нарве.

Я взяв відро і заліз на черешню. Через якийсь час підходить ще одна жінка з родини Білінкісів, яка бачила, що я заліз на черешню з відром.

– Смотрите, молодой человек, чтоб не заболел живот, – гукає знизу.

– Не заболит, – гукаю зверху.

Ще трохи і підходить Надія Віталіївна, прикладає руку до рота і тихенько гукає:

– Паничу, всієї роботи не переробиш...

– Що? Що?

– Злазь, кажу.

Надія Віталіївна бере у мене відро, відносить старій Білінкіс і прощається.

– Нет, нет, вы куда?

– Будемо вже йти додому, або ж що?

– Я вам дам черешень.

– Ой, ні, не треба...

– Надежда Витальевна, я вас так не отпущу.

Старенька Білінкіс надсипає нам черешень, і ми виходимо.

Спогад 9. Надія Віталіївна запрошує на свій робочий стіл кицьку:

– Ходи, Марисю, ходи, не бійся.

І до мене:

– Це була Ляля з Києва, вона гонила її, то ж тепер вона боїться...

Ще якось я брався переставити вазони, але Надія Віталіївна сказала їх не чіпати, бо Ляля їх туди поставила і сказала, щоб вони так там і стояли. У мене склалось враження, що то є владна жінка, а в селі не люблять, коли жінки керують, тож коли Надія Віталіївна повідомляла, що приїздить Ляля з Києва, я в ті дні не приходив. Вона могла жити тиждень, а інколи мене пригощали ще теплими варениками, які зварила Ляля перед від'їздом. І лише у 1990 році у Хмельницькому, на міській конференції Народного руху України, я сидів поруч із гостею з Києва – відомим політиком і народним депутатом Ларисою Павлівною Скорик. Ми розговорились, і виявилось, що це та сама Ляля, якої я уникав упродовж кількох років. Мені було дуже шкода, що Надія Віталіївна не дожила і не побачила, як її Ляля виступала з найвищої трибуни незалежної України. А ще більше шкода, що її Ляля не втримала своєї високої ноші, і чи завищена самооцінка, чи надмірні амбіції зашкодили їй залишитися зі своїми, і вона фактично опинилась в середовищі ворогів незалежної України.

Спогад 10. Одного дня мені передали, щоб я обов'язково прийшов увечері до Надії Віталіївни. Коли я прийшов, там уже сиділи і розмовляли гості з Києва – Микола Платонович Бажан та Іван Федорович Драч. Драч – молодий поет, але частина голови спереду була лиса, і, мабуть, через це Бажан ніяк не казав на нього, лише як «старий». Вони розмовляли і їли вишні. Довго вели мову про церкви і про те, що дуже необачно їх розвалювати.

– Ось недавно, – ілюстрував цю думку М. Бажан, – фахівцям-будівельникам попали в руки інженерні креслення однієї церкви. Їхню увагу привернули розміри перекриття. Відомі їм матеріали не витримали б навантаження, і будівля розвалилася б. Значить, там був якийсь невідомий нам надміцний матеріал. А дізнатися який – зась! Церкву давно закрили і розвалили... Отож, кожную церкву варто відремонтувати, там може бути музей або ж...

Тут Микола Бажан зробив паузу, і Надія Віталіївна вставила свою фразу:

– А там далі буде видно...

У розмові знову пауза – всі розуміють, що репліка «не партійна», і з обережності промовчують.

Впродовж розмови М.Бажан кілька разів дивився на мене. І ось знову він дивиться на мене, а каже до Івана Драча:

– Ну що, старий, будемо вже йти? Але не йшли, а розмовляли далі. Ще через якийсь час М. Бажан змовк, повертається до мене і питає:

– Пишете вірші?

Тепер я розумію, що М. Бажан переконаний – раз на розмову прийшов молодий чоловік, сором'язливо сидить і мовчки, терпляче все слухає, то це поет-початківець, який хоче показати свої вірші.

– Ні, не пишу, – відповідаю.

Бажан трохи здивований цим, але тут же каже:

– О, це добре!

Тут вже дещо спантеличений я:

– А що тут доброго?

– Бачиш, людей, які пишуть вірші, у нас вистачає, а ось свідомих українців серед технічної інтелігенції – дуже мало...

Гості встають і виходять.

Спогад 11. Десь у 1967 році почав виходити журнал «Пам'ятки історії і культури». Це був офіційний друкований орган, і до нього горнулося свідоме українство. В одному із номерів Надія Віталіївна вичитала матеріал про художника-килимаря Сергія Колоса. Там ішлося про два килими «Собака та птах», один із яких пропав безвісти. З великою радістю, як відкриття, було виявлено, що саме цей килим висить тут же в хаті, в одній із кімнаток. На другий день урочисто писався лист, у якому повідомлялося, що другий килим «живий і здоровий». Було вирішено згодом безкоштовно передати килим музеєві. Через якийсь час двоє дівчат, співробітниць музею, приїхали до Умані, щоб довідатись про килим. Переконавшись, що то справді той самий килим, якого шукають, дівчата завели мову:

– Надіє Віталіївно, то ви погодитесь продати килим?

– Ні, продавати я не буду, ви трошки почекайте, я його віддам так.

Дівчата не зрозуміли до кінця господиню і перепитали:

– А як довго чекати?

– От уже чого не знаю – того не знаю...

Спогад 12. Почуття гумору проявлялося у Надії Віталіївни в умінні знайти веселе у повсякденному житті і продемонструвати його. У хаті як члени сім'ї (до того ж привілейовані) проживало подружжя – кіт Мартин і кицька Мариська. Кицька приводила двічі на рік котенят, і господиня мала багато замовлень на них. Замовлені котенята жили біля кицьки до повної самостійності, після чого їх передавали новим господарям. До котенят удавано ставилися в залежності до якої сім'ї ті мали потрапити. Так, коли я збирався «змахнути» котеня зі столу, мене зупиняли: «Ти що робиш? Він же йде в апарат райкому!»

Одного разу було лише одне замовлення на рудого котика – про такого мріяв хлопчик, який приходив з батьками до Надії Віталіївни. Серед

народжених кошенят якраз один такий був, і він був залишений. Хлопчик дуже допитувався у Надії Віталіївни:

– А як Мариська знала, що я хочу саме такого котика?

Спогад 13. Одного разу я розповідав, як пройшов вечір української поезії. Із сусідньої кімнати гукнула Катерина Львівна:

– Надя, спроби Кузьму – на вечере была молодежь?

– Яка «молодежь»? – здивувався я. – Переважна більшість років по 30, а два директори шкіл, так тим узагалі вже під 40.

Надія Віталіївна не заперечувала мені, тільки нахилилась до дверей і гукнула:

– Катю, він каже, що присутня була лише молодець.

І до мене:

– Ну, ну, продовжуй.

Спогад 14. Одного разу під мого відвідування Надії Віталіївни, вона запропонувала мені:

– Ось давай я прочитаю тобі листа, якого я щойно сьогодні отримала...

– Давайте.

Господиня, як мені здалося, дещо урочисто прочитала свіжого листа. Як на мене, лист був старосвітський, не містив ні нової інформації, ні якихось політичних закидів. Закінчувався словами: «Обнімаю, цілую руку». Натомість здивував підпис: «Ю. Смолич».

– Почекайте, Ви кажете щойно сьогодні отримали, але ж Смолич пів року як помер...

– Так в тому й справа... Як бачиш, я маю зв'язок із тим світом! Правда, односторонній...

(З'ясувалось, що ще за життя Ю. Смолич написав Надії Віталіївни листа, заклеїв і заадресував, але, через надто поважні обставини вкинути не зміг. Через кілька місяців після його смерті хтось впорядковував його папери, наткнувся на лист та й вкинув у поштову скриньку без всякого припису).

Спогад 15. І у Надії Віталіївни, і у Катерини Львівни завжди було загострене відчуття болю. Особисті долі цих жінок були брутально розтоптані тоталітарною системою. Як обдаровані непересічні особистості, вони не змогли реалізувати свої можливості, а змушені були витратити всі свої найцінніші, найактивніші молоді роки на елементарне фізичне виживання. Вони вижили, але повернулися з неволі немічними й виснаженими, без сім'ї і потомства.

Вони не терпіли будь-яких проявів насильства чи наруги. Якось проходили повз двох комунальних працівників: ті завантажували на вулиці сміття у бункер автомобіля. Біля купи лежала травмована собачка, робітник підібрав її і ніс до бункера.

– Хлопці, стійте, що ви робите! – кинулися жінки. – Вона ж жива, гляньте, як вона на вас дивиться!

– А ми нічим їй не допоможемо, – відповідали ті, – бачите, її переїхала машина...

– Віддайте її нам.

– Забирайте...

Вони принесли скалічену собачку додому, знайшли ветеринарів, які її успішно прооперували і виходили. Саме тоді жінки приймали гостей з Вірменії, і собачку назвали Шуня (по-вірменськи «шун» – собака). Шуня довго жила, її всі любили, вона навіть мала певні обов'язки у квартирі: коли господині та гості розмовляли чи пили чай на кухні і не могли чути дзвінок чи стукіт у вхідні двері, тоді на кухню прибігала Шуня і голосно «повідомляла», що хтось прийшов.

7.4. Життєвий досвід Надії Суровцової. Урок для наступних поколінь

Як сталося так, що всебічно обдарована українка не реалізувала себе в жодній сфері, натомість втратила все? Зрозуміло, що вкрай некоректно й неетично нам, сьогоднішнім, коли очевидні результати діянь тих часів, судити попередників – тих, хто жив і працював у ті часи. Однак легковажно буде і обійти їхній досвід, не проаналізувати їхні дії (кроки, вчинки, рішення), за які вони сплатили страхітливую ціну. Так для Н. В. Суровцової це коштувало каторги упродовж дві третини її життя, на ній припинилася гілка давнього українського роду, для М. Грушевського це коштувало вкороченням життя на операційному столі. Тож я вважаю виправданою можливість критично проаналізувати життєвий шлях Н. В. Суровцової і взяти звідти урок на майбутнє.

«Спроба творення «соціалізму з людським (а тим більше з українським) обличчям» виявилась короткочасною й, зрештою, облудною. До схилу днів Надія Суровцова зберегла свої ліві переконання, вважаючи себе націонал-комуністкою й щиро вірячи в ідеологічну утопію, яка заподіяла їй і мільйонам людей стільки зла» – пише Микола Рябчук [14, с. 7]. І життя Надії Суровцової, і життя мільйонів її співвітчизників забрала т. зв. «радянська влада» – виконавчий механізм російської імперії, який успішно виконував її завдання: загарбання територій і нищення корінних народів. «Радянська влада» виявилась значно досконалішим і продуктивнішим механізмом у порівнянні з попереднім – царською владою. І Надія Суровцова, і мільйони українців – це наші національні втрати. Всі вони стали жертвами. Чи є вони безневинними жертвами зла, чи в цьому є і їхня вина, як співучасників творення зла? Вважаю, що є. Адже ж всі вони чесно й самовіддано працювали на цей імперський механізм. Вони, бачите, свято вірили у світлі ідеї комунізму і не здогадувались, що вожді цинічно прагнуть досягнути зовсім іншу мету. Незнання не звільняє від відповідальності, тож вони були спочатку співучасниками творення зла, а невдовзі стали його жертвами. Чи могли вони завчасно розпізнати зло? Вважаю, що освічені співучасники могли. В кінці XIX і на початку XX століть настільною книгою кожної освіченої людини, яка мала хоча б якесь відношення до політичних рухів, була книга Т. Бокля «Історія цивілізації Англії». В ній автор писав: «Немає жодного відомого випадку невігласа, який, маючи пречудові наміри і необмежену владу здійснити ці наміри, не зробив би значно більшої шкоди, ніж користі. І скрізь, де наміри були надто палкі, а влада

безмежна, шкода була величезна» [1, с. 137]. Надія Суровцова активно розпочинала (допомагала) здійснювати ці «пречудові наміри» – «будівництво комунізму на землі» і вважала своїм боргом те, що вона не відразу стала комуністкою. «Я вступила до їх лав не на батьківщині, де панував комуністичний уряд – я стала членом напівлегально. Австрійської партії... Я хотіла повернути свій борг за те, що відразу не стала в ті ряди у себе на батьківщині», пише вона у своїх спогадах [16, с. 60]. Вона надто палко популяризує діяльність комуністичного уряду в Україні: «... на Україні твориться робітничо-селянська державність», «Україні починає світити сонце, робітниче сонце», «на Україні твориться усе те, що потрібне для українського народу» [16, с. 166].

Чи могла бути у Надії Суровцової не зовнішньо-декларована, а внутрішня мотивація своїх висловлювань і конкретних дій? Напевно, могла. Це могла бути така риса характеру, як потреба в лідерстві – непереборне бажання бути попереду будь-якої великої колони, не задумуючись над кінцевими результатами цієї ходи і особливо не переймаючись моральними принципами і пересторогами, і навіть не бачачи смертельної загрози для самої себе (така мотивація поширена і в наш час). Могла бути й інші мотивація – це палке бажання побудувати рай на землі – комунізм. Це також поширене явище, і не тільки у суспільно-політичній сфері. В техніці, наприклад, – це відчайдушні спроби побудувати вічний двигун. Принаймні останні дві сотні років постійно з'являється чимале число винахідників, які одержимі ідеєю винайти і побудувати цей двигун. Всі вони мають одну спільну рису: незнання чи ігнорування законів природи. І в технічній сфері, і в гуманітарній припускається можливість переступати через закони природи, це властиво не тільки людям мало освіченим, але й обдарованим і талановитим. Якщо Микола Амосов признавався, що він не визнає комуністичної ідеї, бо вона суперечить самій природі людини, то Борис Олійник вже в наш час, після серпня 1991 року признавався: «Я був і залишаюся комуністом».

Надія Суровцова за своїм характером була особистістю одержимою, до якоїсь із зазначених груп (суспільних лідерів чи фанатів утопічних ідей) вона входила, а, можливо, що й до обох. Її розстрошила велетенська машина, яка практично будувала цей «рай на землі», і голосно, на весь світ заявляла про це («водрузим красное знамя над всей планетой») та жорстоко карала тих, хто висловлював сумніви. Пройшовши крізь шестерні цієї машини і залишившись живою («випадково зуміла вижити до цих днів» [16, с. 5], Надія Суровцова ставить собі благородне завдання: розповісти нащадкам правду й застерегти наступні покоління від «помилки моїх сучасників і мене самої». Як останній свідок тієї драматичної і трагічної доби, вона не вірить радянським авторитетам, що вони напишуть правду, бо, повернувшись із таборів, прочитала праці цих авторів і була вкрай обурена спотворенням, фальсифікацією і відвертою брехнею, вкрай примітивним оббріхуванням діячів УНР на догоду російській імперській пропаганді. Про свого приятеля Ю. Смолича вона, зокрема, пише: «Смолич не подужає либонь написати правду...».

Працюючи над спогадами і постійно думаючи про їхню подальшу долю,

Надія Суровцова опиняється у делікатній і складній ситуації. Вона розуміє, що видати їх вона не зможе, через це їх конче потрібно зберегти. Але в який би архів вона не віддала свої спогади на збереження, написане нею відразу попаде в руки того ж КДБ та органів, яким вона не довіряє, бо «одночасно я бачу, я відчуваю на собі пильний провінціальний догляд тієї ж таки державної безпеки. Я не знаю, наскільки зуміли стати новими ті люди, які десятки років стежили за мною, у яких я розписувалась в книзі, з якими я крокувала під їхнім керівництвом по тюрмах, допитах, засланнях, лагерьох... Вони знову поруч мене, знову відчуваю їх подих за своїми плечима – я не боюсь вже нічого, але це не збільшує творчої наснаги, натхнення, бо я не знаю, наскільки вони розуміють те, що ясне мені, – потребу правди» [16, с. 59]. За це поставлене завдання нею вже була сплачена найбільша ціна – власне життя: «Як часто хотілося вмерти! Як безмежно важко було втримати себе від цього легкого кроку – в ім'я того, що колись прийде отакий день, як сьогодні, після ж смерті нікому буде сказати слово правди» [15, с. 410–411].

За таких обставин у неї, власне, й вибору не було, як постійно у «Спогадах» запевняти про свою відданість комуністичній ідеї. «Я не боюсь вже нічого», – писала Надія Суровцова. Отже, вона сповна могла б написати і так: «Російські комуністичні концтабори – це не бачена ніде у світі жорстокість, це не бачене ніде звиряче ставлення до людини, а ідея комунізму – це маскувальна накидка, маскхалат московських злочинців, покидьків роду людського». І «Спогади» спалили б не тільки органи КДБ, а й сьогоднішня СБУ. Розрахунок її виявився правильним: праця її збереглася і потрапила до адресата. Все, що вона, як «останній свідок», хотіла донести наступним поколінням, вона донесла. У наш час відомі помилки Надії Суровцової та її сучасників: «будувати комунізм» [16, с. 60], на весь світ заявляти, що «на Україні твориться усе те, що потрібне для українського народу» [16, с. 166]. Надія Суровцова визнавала, що самовіддана співпраця з ворогами – «...це живий шматок мого життя і моєї доби, це доля однієї, тільки однієї людини, яка всією істотою жила тим життям...» [16, с. 5] визнавала каральну машину та її кремлівських господарів – не ворогами, а «своїми» [15, с. 411]. Але я не можу підтвердити, що Надія Суровцова «до схилу віку залишалась вірна комуністичним ідеалам», як про неї писали Леонід Плющ і Ярослав Дашкевич.

Я не був знайомим з Борисом Олійником, тож не знаю причини його запевнень у вірності комунізму, але я майже два десятки років знав Надію Віталіївну Суровцову... З її дозволу я мав вільний доступ до її рукописів, спогадів і з великим інтересом їх читав, нарівні з тодішніми популярними працями «самвидаву». І коли у її «Спогадах» я прочитав **про відверті зачарування комуністичними ідеями, я був здивований, бо в чернетках спогадів я не знаходив і натяку на прихильність до них.** Не було жодного вияву вірності й відданості цим ідеалам і в повсякденному житті Надії Суровцової. Швидше навпаки... Наприклад, в Умані проживав історик Г. Храбан, який також був репресований і відбув 10 років російських концтаборів. Повернувшись в Умань, він все своє подальше життя присвятив тому, аби (за його словами) «повернути довіру партії». Він публікував багато статей, а також

виступав, завжди наголошуючи свою відданість комуністичним ідеям. За це Надія Віталіїна відверто його ненавиділа. Одного року, 8 листопада вона мені розповідала: «Ти знаєш, оце вчора йду, а назустріч йде Марія Федорівна. І до мене – «З празнічком!». А це з яким? – запитую я. А, – спохватилась вона і закрила рота рукою... То ти бачив? А ненавидить більше ніж я...».

Я ніколи не схвалював ні саму комуністичну ідею, ні «Построение коммунизма в отдельно взятой стране», і ніколи Надія Віталіїна навіть не пробувала мені заперечувати. Тривале спілкування з нею і читання її спогадів «з-під пера» дало мені можливість, вже й у своїх спогадах впевнено записати: «Так, вона ненавиділа комуністичний режим...». А в моєму судовому вирокі Черкаський обласний суд (думаю, з подачі органів КДБ) записав: «Однак судова колегія не може взяти до уваги показання цього свідка, зважаючи на особистість Суровцової, яка в минулому декілька разів була репресована за антирадянську діяльність» [12, с. 145].

Можна сказати, що вона ненавиділа російський комуністичний режим, але свято вірила в комуністичні ідеали. Але як тоді пояснити її прихильність до людей, які повністю відкидали й ненавиділи ці ідеали? У її домі мали прихисток жінки-учасниці збройної боротьби під проводом ОУН-УПА. Це бандерівка Галина Дідик – особистий секретар Романа Шухевича, це Дарія Гусяк – зв'язкова Центрального Проводу ОУН, це відома діячка ОУН-УПА Катерина Зарицька. Саме з цими жінками можна було «боротись з піднесеним забралом і чистими руками» [16, с. 60], адже ж перед тобою «українські буржуазні націоналісти» – відверті вороги ідей комунізму. А Надія Суровцова приймала їх як рідних сестер, як самих дорогих гостей. Я бачив, як вона пишалася ними та їхньою присутністю в її оселі...

Життя і діяльність Надії Суровцової суттєво вплинули на формування перших уманських дисидентів, майбутніх членів Народного руху України та Української республіканської партії.

Прочитавши «Спогади» Надії Віталіївни, **я залишаюсь при думці, що запевнення у вірності комуністичним ідеям (вже після російських комуністичних концтаборів) були необхідною умовою, щоб бути реабілітованою тією ж таки комуністичною радянською владою, надалі ці запевнення були залишені, аби вберегти свої правдиві свідчення від знищення. А залишене у «Спогадах» зачарування комуністичними ідеалами й самовіддана праця в органах радянської влади якраз і є тією помилкою, яку Надія Суровцова ставила собі за мету донести наступним поколінням: «Для мене ця доба – живі люди, часом дорогі, іноді ворожі, це зрушення часу, боротьба, помилки моїх сучасників і мене самої...»,** – пише вона у своїх спогадах у 1963 році. Сьогодні, в рік 125-річчя з дня народження Н. В. Суровцової, ми схилиємо голови перед пам'яттю видатної українки, як і перед пам'яттю мільйонів наших співвітчизників, які, піддавшись оманливим ідеям, пішли на співпрацю з ворогом і жорстоко поплатились самі та накликали лихоліття на весь український народ.

Але є ще одна суто прагматична сторона справи: не треба розглядати долю цієї видатної української жінки як перевернуту і приречену на забуття сторінку,

адже ж ми обов'язково повинні щось запозичити для нашого практичного вжитку на сьогоднішній день. Щонайменше, це можна сформулювати у кількох принципах: 1) не можна, навіть будучи осліпленим утопічними (чи будь-якими тоталітарними) ідеями, не бачити смертельного ворога свого народу і самовіддано співпрацювати з ним; 2) не слід забувати, що за привабливими гаслами («водрузить красное знамя над всей планетой», «построить коммунизм – светлое будущее всего человечества», «спасти цивилизацию от растлевающегося Запада» тощо) криються первинні звірині інстинкти: загарбати чужу територію, знищити чи витіснити корінних мешканців, заволодіти їхнім майном; 3) потрібно пам'ятати, що будь-які улесливі слова ворога чи його обіцянки мають одну мету: приспати пильність, вселити зневіру у свої сили, послабити волю до перемоги. Переконали, що для цього у Надії Суровцової й знайшлися сили, щоб вижити, залишитись живою в ті періоди, коли «кожний день хотілося вмерти», і **саме заради цього був зроблений цей велетенський труд, аби донести до нас трагічні помилки, допущені тим поколінням та застерегти наступні покоління від повторення цих фатальних помилок.**

Висновки

Отже, на основі особистого знайомства й тривалого спілкування з Н. В. Суровцовою було проаналізовано життєвий шлях і трагічну долю Надії Віталіївни – члена уряду Центральної ради, Гетьманату, Директорії, уряду УРСР, багаторічного в'язня радянських концтаборів. Вшановуючи Н. В. Суровцову, як жертву російського комуністичного режиму, було розглянуте й таке контроверсійне питання, як особиста відповідальність за вчинки й дії тих часів, які закінчились для неї трагічно. Не можна погоджуватись із твердженням тих істориків, які вважають, що Надія Суровцова до кінця свого життя зберегла ліві переконання через те, що у своїх «Спогадах» вона запевняла читачів у вірності комуністичним ідеалам. У даній розвідці запропоновано обґрунтоване пояснення таких запевнень Н. В. Суровцової, а також доведено, що «Спогади» Надії Суровцової є, у першу чергу, застереженням майбутнім поколінням від тих фатальних помилок, які допустили сучасники Н. В. Суровцової і вона сама.

Литература

Глава 1.

1. Romanovsky A.A. The role of G. Itskowitz's triple helix model and entrepreneurial universities in the development of innovations. Actual problems of the economy. 2012.<http://surl.li/athvc>
2. Kalenyuk I., Dyachenko A. Entrepreneurial universities in the global educational space. International economic policy. 2016.<http://surl.li/athvc>
3. Kraus N.M., Kraus K.M. O.V. Manzhura Economic professional education of the generation of digital people in the context of the functioning of innovative and entrepreneurial universities. Business inform. 2020. No. 3. Pp. 182-191
4. Kovalyuk T.V., Kobets N.M. The Triple Helix Model as a Factor of Innovative Development of an Entrepreneurial University. New information technologies of business management: materials of theses of the All-Ukrainian scientific and practical conference, 02.21.2018, Kiev. S. 85-91
5. Sin A.S. Research of the concept of "entrepreneurial university". https://er.knutd.edu.ua/bitstream/123456789/18694/1/DOMIN2021_P051-053.pdf
6. Belyalov T.E. The Entrepreneurial University Phenomenon and Financial Security. Bulletin KNUTD. Series "Economic Sciences". 2019. No. 12. With. 345-354.
7. Etzkowitz H. Triple helix. Universities are government companies. Innovation in Action: Per. from English / ed. A.F. Uvarova. Tomsk. 2010.237 p.
8. Rothaermel, F., Agung, S., Jiang, L. 2007. University entrepreneurship: taxonomy of the literature. Industrial and Corporate Change, 16, 691-791.
9. Clark, BR, 1998. Creating entrepreneurial universities: organizational pathways of transformation. International Association of Universities Press and Pergamon-Elsevier Science, Oxford, London and New York.
10. Wissema, JG, 2009. Towards the third generation university: managing the university in transition. Edward Elgar, Cheltenham.
11. Etzkowitz, H., Ranga, M., 2010. Triling the helix system for knowledge-based regional development: from 'spheres' to 'spaces'. 8th Triple Helix Conference, Madrid, pp. 20-22.
12. Urbano, D. and Guerrero, M., 2013. Entrepreneurial universities: socio-economic impactes of academic entrepreneurship in European region. Economic Development Quarterly, 27, 40-55.
13. Bronstein, J. Reihlen, M. 2014. Entrepreneurial university archetypes: metasynthesis of case study literature. Industry and Higher Education Issue on Entrepreneurial Universities, August 2014, 3-32
14. Chrisman J. Faculty Entrepreneurship and Economic Development: The Road from California / J. Chrisman, T. Hynes, S. Fraser // Journal of Business Venturing. - July 1995. - Vol. 10. - Is. 4. - R. 267-281.
15. Mowery David C., Universities in national innovation systems. -Oxford handbook of innovation. - Oxford University Press. - 2006.
16. Grudzinsky A.A., Project-oriented University. Professional entrepreneurial.

Monograph. Nizhny Novgorod: publishing house of NNSU, 2004. -- 370 p.

17. Gutkevich A.E. Introduction of elements of entrepreneurial culture into the educational environment (marketing research). Bulletin of the Dnieper Polytechnic University. 2006. No. 8. With. 216-220.

18. Ivaschenko N.P. The process of forming entrepreneurial institutions. Scientifically - practical magazine "Mir". 2013. No. 2. S. 66-71.

19. Ropke J. 1998. The Entrepreneurial University: Innovation, Academic Knowledge of Development and Regional Development in the Globalized Economy.

20. Ivinskaya I.V. Conditions and factors encouraging federal universities to develop entrepreneurial activity. Socio - economic phenomena and processes. 2010. No. 3, p. 94-99.

21. Clarke B.G. Creation of entrepreneurial universities: organizational directions of transformation / per. from English A. Smirnova; State University Higher School of Economics. Moscow: Ed. House of the State University Higher School of Economics, 2011. 240 p.

22. Voronkova T.E. Organizational aspects of choosing strategic models for the development of higher education. The effectiveness of the organizational and economic mechanism of innovative development of higher education: materials of the VIII International Scientific and Practical Conference. October 5, 2018 Bulletin of the Kiev National University of Technology and Design: special issue. K., 2018. p.21-26

23. Konstantinov G.N., Filonovich S.R. What is an entrepreneurial institution. Theoretical and Applied Research, 2007. URL: <https://www.google.com/vo.hse.ru/attachment.aspx?Id=76>

24. Romanovsky O.O. Phenomenon of entrepreneurship in the universities of the world: monograph. Vinnitsa: New Book, 2012. 504 p.

25. Lozitsky, V.L. Evolution of the institutional model of Institute 3.0 in the Republic of Belarus in the era of digitalization. Education of the 21st century: trends, new models of the era of digitalization and providers of the NEXT generation: materials of international. scientific-practical Conf., Grodno, January 20, 2021 / Grodno Regional Institute for the Development of Education; editorial board : S.A. Sergeiko [and others]. Grodno: GROIRO, 2021. p. 216-222.

26. Zinchenko A.G., Saprykina M.A. Skills for Ukraine 2030: A Business View. Ed. M.A. Saprykina. M.: LLC "Publishing house" Yuston, 2016. 36 p.

27. On education: Law of Ukraine. Verkhovna Rada of Ukraine. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>

28. On the State Budget of Ukraine for 2021: Law of Ukraine. Verkhovna Rada of Ukraine. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1082-20#Text>

29. The budget of the Ministry of Education and Science for 2021: about UAH 140 billion for the development of education and science. URL: <https://mon.gov.ua/ru/news/byudzh-et-mon-na-2021-rik-majzhe-140-mlrd-grn-dlya-rozvitku-osviti-i-nauki>

30. More money - stronger. The Ministry of Education and Science has published the distribution of state funding for universities in 2020. URL: <https://mon.gov.ua/ru/news/bilshe-groshej-silnishim-mon-opublikovalo-rozpodil->

derzhfinansuvannya-universitetiv-u-2020-roci

31. MES published the distribution of university funding. URL:
<https://osvita.ua/vnz/reform/69813/>

32. The government announced a decrease in funding for public universities. They will pay not by quantity, but by quality. URL:
<https://medianova.com.ua/uryad-povidomiv-pro-zmenshennya-finansuvannya-derzhavnih-vishiv-platiti-budut-ne-za-kilkist-a-za-yakist-video/>

33. Romanovskaya O.A., Romanovskaya Yu.Yu., Romanovskiy A.A. The experience of higher education in the United States of America in the XX-XXI centuries. Book 4. Features of academic (university) entrepreneurship in the United States in the second half of the XX-early XXI centuries: a textbook. Kiev: Publishing house of NPU im. M.P. Dragomanova, 2020.240 p.

34. Neborsky E.V. Models of integration of education, science and business in the universities of the USA, Europe and Japan. difficulties of modern education. 2019. No. 1. With. 48-59.

35. Karpov A. Modern University as a Driver of Economic Growth: Models and Missions. Questions economy. 2017. No. 3. S. 58-76

36. Etzkowitz H., Leydesdor L. Triple Helix University-Industry-Government Relations: A Laboratory for Knowledge-Based Economic Development. EASST Review. 1995. Vol. 14.No. 1. P. 14-19. Url:<https://ssrn.com/abstract=2480085>

37. Grudzinsky A.A. University as an entrepreneurial organization. Sociological research. 2003. No. 4. S. 113-121.

38. Ibatov M.K., Pak Yu.N., Zhetesova G.S., Pak D.Yu. Formation of an entrepreneurial university in the context of modernization of education (experience of Kazakhstan). DOI: 10.31992 / 0869-3617-2021-30-2-154-168

Глава 2.

1. Агибалова, В.Г. Многофункциональность развития сельских территорий: диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук: 08.00.05 / В.Г. Агибалова. – Краснодар, 2018. – 183 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.dissercat.com/content/mnogofunktsionalnost-razvitiya-selskikh-territorii> (Дата обращения 10.06.2020)

2. Антонова, Н.И. Опыт и новые подходы к типологизации сельских территорий [Текст] / Н.И. Антонова // Вестник Государственного аграрного университета Северного Зауралья. – 2015. – № 2. – С. 91-96.

3. Бондаренко, Л.В. Дифференциация субъектов российской федерации по уровню развития сельских территорий и антидепрессивное управление [Текст] / Л.В. Бондаренко, О.А. Яковлева // Инновации в АПК: проблемы и перспективы. – 2017. – №2. – С. 31-38.

4. Газизов, Р.М. Устойчивое развитие сельских территорий: метод оценки и типологизации (на примере Красноярского края) [Текст] / Р.М. Газизов // Актуальные проблемы экономики и права. – 2014. – № 3. – С. 34-42.

5. Демографический ежегодник России 2019: Федеральная служба государственной статистики [Электронный ресурс]. – Режим доступа:

<https://www.gks.ru/folder/210/document/13207> (Дата обращения 01.02.2020)

6. Демография: Федеральная служба государственной статистики. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://rosstat.gov.ru/folder/12781> (Дата обращения 15.03.2020)

7. Доходы, расходы и потребление домашних хозяйств в 2018 году (по итогам выборочного обследования бюджетов домашних хозяйств): Федеральная служба государственной статистики. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://old.gks.ru/wps/wcm/connect/rosstat_main/rosstat/ru/statistics/publications/catalog/doc_1140096812812 (Дата обращения 05.03.2020)

8. Дошкольное образование (форма № 85-К): Федеральная служба государственной статистики. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://rosstat.gov.ru/free doc/new site/population/obraz/doshkol-obr.htm> (Дата обращения 01.02.2020)

9. Дыкань, Ю.А. Приоритетные направления устойчивого развития сельских территорий: диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук: 08.00.05 / Ю.А. Дыкань. – Ставрополь, 2019. – 159 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.dissercat.com/content/prioritetnye-napravleniya-ustoichivogo-razvitiya-selskikh-territorii> (Дата обращения 08.07.2020)

10. Жилищное хозяйство в России: Федеральная служба государственной статистики. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://rosstat.gov.ru/folder/210/document/13234> (Дата обращения 01.02.2020)

11. Зверева Г.Н., Попова С.А., Беркалиева В.В. Земли сельскохозяйственного назначения: состояние, тенденции, перспективы // Известия Нижневолжского агроуниверситета: Наука и высшее профессиональное образование. – 2020. - № 4 (60). – С. 105-120.

12. Косинский, П.Д. Агломерация как инструмент устойчивого развития сельских территорий региона [Текст] / П.Д. Косинский, В.В. Меркурьев, А.В. Харитонов // Фундаментальные исследования, 2017. – №9. – С. 450-454.

13. Логанцова, Н.В. Методика типологизации сельских территорий по уровню социально-экономической безопасности [Текст] / Н.В. Логанцова // Экономика сельского хозяйства России. – 2013. – № 9. – С. 63-69.

14. Петриков, А.В. Комплексное развитие сельских территорий Российской Федерации [Текст] / А.В. Петриков // Аналитический вестник. – 2019. – №5. – С.13-18.

15. Петриков, А.В. Обеспечить устойчивое развитие сельских территорий [Текст] / А.В. Петриков // Аналитический вестник Совета Федерации Федерального Собрания РФ. – 2019. – № 5. – С. 18.

16. Петриков, А.В. Политика сельского развития в России: направления и механизмы [Текст] / А.В. Петриков // Никоновские чтения. – 2019. – №24. – С. 1-10.

17. Статистическая информация о социально-экономическом развитии сельских территорий Российской Федерации: Федеральная служба государственной статистики. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://rosstat.gov.ru/free doc/new site/region stat/sel-terr/sel-terr.html> (Дата обращения 05.02.2020)

Глава 3.

1. International business. Wikipedia. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Міжнародний_бізнес
 2. Low of Ukraine “On foreign economic activity”. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/T095900?an=10013>
 3. The essence of international business and its characteristics. URL: https://pidru4niki.com/14170120/menedzhment/sutnist_mizhnarodnogo_biznesu_yog_o_harakteristika
 4. Romanenko, Y. O., Boiko, V. O., Shevchuk, S. M., Barabanova, V. V., & Karpinska, N. V. (2020). Rural development by stimulating agro-tourism activities. *International Journal of Management*, 11(4), 605-613. doi:10.34218/IJM.11.4.2020.058
 5. Kyrylov, Y., Hranovska, V., Boiko, V., Kwilinski, A., & Boiko, L. (2020). International Tourism Development in the Context of Increasing Globalization Risks: On the Example of Ukraine’s Integration into the Global Tourism Industry. *Journal of Risk and Financial Management*, 13(12), 303. <https://doi.org/10.3390/jrfm13120303>
 6. Kwilinski, A., Dzwigol, H., & Dementyev, V. (2019). Transnational Corporations as Entities of International Entrepreneurship. *International Journal of Entrepreneurship*, 23(SI4), 1-6.
 7. Lyulyov, O., Us, Y., Pimonenko, T., Kwilinski, A., Vasylieva, T., Dalevska, N., Polcyn, J., & Boiko, V. (2020a). The Link Between Economic Growth and Tourism: Covid-19 Impact. In Khalid S. Soliman (Ed.), *Proceedings of the 36th International Business Information Management Association (IBIMA) 4-5 November 2020* (pp. 8070-8086). Granada, Spain: IBIMA Publishing.
 8. Boiko, V., Liubynskyi, O., Strikha, L., Zakhovskiy, O. Y., & Neilenko, S. (2021). Development of Culinary Tourism in European Countries. *International Journal of Computer Science and Network Security*, 21(4), 167–177. <https://doi.org/10.22937/IJCSNS.2021.21.4.21>
 9. State Statistic Service of Ukraine. URL: [http:// www.ukrstat.gov.ua](http://www.ukrstat.gov.ua)
 10. Reference “Ukraine's foreign trade in goods and services in 2020”. URL: <https://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=76438c62-5e544931ad987fe59d004a2a&title=ZovnishniaTorgivliaUkrainiTovaramiTaPoslugamiU2020-Rotsi&isSpecial=true>
 11. Ukraine increased its exports by a quarter in the first half of 2021. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/ukrayina-na-chvert-zbilshila-eksport-u-i-pivrichchi-2021-roku>
- Kyrylov Y.E., Hranovska V.H., Krykunova V.M., Zhosan G.V., Boiko V.O. Digital economy. Cryptocurrency tutorial. Kherson: OLDI-PLUS, 2020. 228c.

Глава 4.

1. Білоскурський Р. Р. Механізми державного регулювання в системі еколого-економічного розвитку. *Український журнал прикладної економіки*. 2017. Т.2. Вип.1. С. 14 – 27.
2. Мищенко В. Екоресурсні платежі в Україні. *Економіка України*. 1998. №10. С. 59–63.

3. Веклич О. Підвищення стимулюючої ролі екологічного оподаткування в Україні. *Економіка України*. 2001. №12. С. 29-37.

4. Веклич, О. О. Нинішня модель фінансово-бюджетної децентралізації екологічного оподаткування як інституціональний чинник посилення екологічних викликів (аналітична записка): Комітет Верховної Ради України з питань екологічної політики, природокористування та ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи [Електронний ресурс]. URL: http://komekolog.rada.gov.ua/komekolog/control/uk/publish/article?art_id=58930&cat_id=45228.

5. Mishenin, Ye.V., Yarova, I.Ye. (2019). Methodology of formation of economic and socio-ecological indicators of economic activity in the context of national security. *Emergence of public development: financial and legal aspects* // Yu. Pasichnyk and etc: [Ed. by Doctor of Economic Sciences, Prof. Pasichnyk Yu.]: Collective monograph. Agenda Publishing House, Coventry, United Kingdom, 137-151.

6. Ярова І. Є. Стратегічні орієнтири державного регулювання ефективності екологічного оподаткування в системі національної безпеки просторового розвитку. *Держава та регіони. Серія: Економіка та підприємництво*. №5 (116). 2020. С. 91– 97.

7. Мулик Т.О. Податкові важелі екологічної безпеки держави. *Збірник наукових праць ВНАУ. Серія: Економічні науки*. 2011. №1(48). С. 142–147.

8. Лалаєва В. М. Податкові регулятори екологічної безпеки перехідної економіки України: автореф. дис... канд. екон. наук: 08.04.01 /Харк. нац. ун-т ім. В.Н.Каразіна. Харків, 2002. 20 с.

9. Чернявская Н.В., Клейман А.В. Экологические налоги в зарубежных странах: вопросы применения. *Международный бухгалтерский учет*. 2016. № 8. с. 38–50.

10. Нормотворчі напрями підвищення фіскальної ефективності справляння екологічного податку в Україні. Ірпінь : НДІ фінансового права, 2013. 32 с.

11. Макарова И.А. К вопросу о функциях и принципах экологического налога. *Вестник Томского государственного университета. Экономика*. 2016. №3. с. 147–158.

12. Глуховски Я., Руськовски Е. Дилемма введения и установления экологических налогов в свете научных предположений и международного опыта. *Публичные финансы и налоговое право. Вып. 7 : Природоресурсные и экологические платежи в странах Центральной и Восточной Европы / под ред. М. В. Карасёвой (Сенцовой)*. Воронеж : Издательский дом ВГУ, 2017. с. 6–17.

13. Sadler T. R. Environmental taxation in an optimal tax framework. *Atlantic Economic Journal*. 2001. № 2 (29). pp. 215 – 231.

14. Тищенко О. М., Антоненко С. В. Дослідження ефективності податкової політики у сфері охорони атмосферного повітря. *Financial and credit activity: problems of theory and practice*. 2012. Vol 1, No 12. DOI: <https://doi.org/10.18371/fcaptp.v1i12.28859>

15. Мішенін Є.В., Ярова І.Є. Системна оцінка результативності екологічного оподаткування у контексті соціально-еколого-економічної

безпеки просторового розвитку. Збалансоване природокористування. 2019. №3. С.101-107.

16. Yarova I., Marekha I. (2021) Formation of budgetary and time constraints on the implementation of environmental taxation in Ukraine: national and international aspects. Priority areas for development of scientific research: domestic and foreign experience: collective monograph / edited by authors. – 1st ed. – Riga, Latvia: “Baltija Publishing”, 2021. – 346 p. (321-340)

17. Макарова И.А. Оценка эффективности экологических налогов с позиции «загрязнитель платит» в скандинавских странах: методика и результаты исследования. Вестник Томского государственного университета. Экономика. 2017. № 40. с. 124–140.

18. Новицька Н.В. Особливості застосування екологічних податків у сучасних податкових системах. Науковий вісник Національного університету ДПС України (економіка, право). 2014. № 1. с. 238–245.

19. Веклич О. Засади уніфікації структури вітчизняного екологічного оподаткування відповідно до класифікаційних стандартів Євростату. Фінанси України. 2016. № 6. с. 31–50.

20. Найденко О. Є. Проблеми екологічного оподаткування та шляхи їх вирішення. *Економіка і суспільство*. 2017. №8. С. 627– 633.

21. Мандрик В. О., Новак У. П. Екологічний податок в Україні: зарубіжний досвід, сучасні реалії, напрями удосконалення. *Науковий вісник НЛТУ України*. 2016. Вип. 26.6. С. 20 – 26. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvnltnu_2016_26.6_5.

Глава 5.

1. Julia S. Perelstein Working Paper No. 554 Macroeconomic Imbalances in the United States and Their Impact on the International Financial System URL: https://www.researchgate.net/publication/23961578_Working_Paper_No_554_Macroeconomic_Imbalances_in_the_United_States_and_Their_Impact_on_the_International_Financial_System_by

2. House, Christopher and Proebsting, Christian and Tesar, Linda L., Regional Effects of Exchange Rate Fluctuations (July 2019). Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=3419932>

Глава 6.

1. Бовуа Д. Битва за землю в Україні: 1863-1914: Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Д. Бовуа; пер. на укр. З. Борисюк. –К.: Критика, 1998. – 334 с.

2. Гордієнко Г. Чехи на Волині / Літопис Волині. Науково-популярний збірник волинезнавства. *Litopys Volyni*. –Winnipeg: Canada, 1966. – С 50-57.

3. Державний архів Житомирської області.(далі-ДАЖО). –Ф.182. Волынское отделение Крестьянского Поземельного банка. 1882-1919 гг. –Оп.1. –Спр.1539. 8 арк..

4. ДАЖО. – Ф. 226. Волынская губернская землеустроительная комиссия. –Оп.1. –Спр. 47. 782арк.

5. ДАЖО. –Ф. 67. Волынское губернское правление. –Оп.1. доп. –Спр. 310. 32 арк.

6. ДАЖО. Ф. 104. Оп 1 спр. 18. 25арк.
7. Забелин А. С. Военно-статистическое обозрение Волынской губернии . –К.: Тип. Штаба Киевского военного округа, 1887. – 368с.
8. Засухин И.О. О положении хмелеводства на Волини и мерах к его улучшению и развитию// Сельськохосподарська хроніка Волынской губернии, 1910. -№2.-С.22-40.
9. Киевлянин.- 1892,15 ноября. -№317.;
10. Костюк М. П.. Німецькі колонії на Волині (XIX–поч. XXст.). – Тернопіль: Підручники і посібники, 2003. – 384 с.
11. Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини: Біографічний словник. - Вінниця: ВМГО «Розвиток», 2007. – 1008 с.
12. Кремринг Л. Фасова Рудня / Л. Кремринг // Родина Волинь. - Визентхайд - Житомир, 1998. – Т. 17. – С. 121-145.
13. Лазанська Т. І. Історія підприємництва в Україні: на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст. – К.: Ін-т історії України, НАН України, 1999. 282с.
14. Материалы по аграрно-экономическому исследованию Юго-Западного края (Уманский, Липовецкий, Звенигородский и Таращанский уезды Киевской губернии и Гайсинский уезд Подольской губернии). [Изд. Уманско-Липовецкого сельхоз. общ.]. – Гайсин: Тип. У Л. Шварцман, 1909. –178 с.
15. Русов О. Про заняття українців по перепису 1897 р. // Записки українського наукового товариства у Києві. – 1909. – Кн. 5.
16. Первая Всеобщая перепись населения Российской стат. комитет МВД. – Т. VIII: Волынская губерния. – 1904. –282 с.
17. Подольский хозяин. –1915. – № 8.
18. Полное собрание законов Российской империи. –2-е собр. –Т. ХЬ. – СПб.: Изд-во: II отделение собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1867. – № 41779.
19. Поліщук Ю.М. Німці Волині в кінці XVIII – на початку XX ст. : політико правовий аспект. – Житомир:Волинь, 2004.1–65с.
20. Похилевич Л.И. Уезды Киевский и Радомысльский. Статистические и исторические заметки о всех населенных местностях в этих уездах и с подробными картами их – К.: Издание книготорговца Н.А. Оглоблина. Тип А. Давиденко, 1887. –190с.
21. Свод Законов Российской империи, дополненный по предложениям 1906, 1908, 1909 и 1910гг. и позднейшими узаконениями 1911 и 1912гг. –Т. X. – Кн. 3. – СПб., 1913.
22. Список землевладельцев и арендаторов Волынской губернии, во владении которых находится не меньше 50 дес. земли. – Житомир: Волынской губернии тип.,1913. –270 с.
23. Суботин А.П. В черте еврейской оседлости-СПб: Тип. Северного телеграфного агентства, 1890. –Вып.2. –240 с.
24. Фабричная и заводская промышленность в районе Юго-Западных железных дорог. – К., 1895. –Вып. III.
25. Фабрично-заводские предприятия Российской империи / под. ред. Ф. А.

Шобер. – [2–е изд.]. – Петроград: Тип. Т-ва под фирмою «Электротипография Н. Я. Стойковой», 1914.

26. Центральний Державний історичний архів України у м. Києві(далі – ЦДАУК).– Ф. 442. Канцелярия Киевского, Волынского и Подольского генерал-губернатора – Оп.1. – Спр.208. 42 арк.

27. ЦДАУК. – Ф. 442. Канцелярия Киевского, Волынского и Подольского генерал-губернатора. – Оп. 534 –Спр. 282. 370арк.;

28. ЦДАУК –Ф. 442. Канцелярия Киевского, Волынского и Подольского генерал-губернатора. –Оп.532. –Спр.181. 109 арк.

29. ЦДАУК Ф 575 Канцелярия окружного фабричного инспектора Киевского округа. –Оп. 1. –Спр 73. 423 арк.

30. ЦДАУК Ф 575 Канцелярия Киевского, Волынского и Подольского генерал-губернатора –Оп. 1. –Спр 2. 280арк.

31. ЦДАУК Ф 830. Терещенко. –Оп.1. –Спр. 834. 43. арк. ; –Спр.445. 42 арк.

32. Юрковський Р. Польське землевласництво Північно-східних територій 1864–1904. –Варшава, 2001. – 406 с.

Глава 7.

1. Аверьянова Н.Н. Гражданская позиция личности в процессе консолидации украинского общества постколониального периода. *Научный взгляд в будущее. Международное периодическое научное издание.* 2017. Выпуск №7. Том 2. Одеса: Купrienko СВ, 2017. С. 78–82.

2. Авер'янова Н.М. Громадянська активність особистості у контексті консолідації сучасного українського суспільства. *Актуальні проблеми філософії та соціології. Науково-практичний журнал.* Одеса, 2017. Випуск 20. С. 7–9.

3. Авер'янова Н. Сучасна українська еліта: перспективи розвитку. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Українознавство».* Випуск 15. К.: ВПЦ «Київський університет», 2011. С. 41–44.

4. Аверьянова Н.Н. Элита в современном цивилизационном пространстве: украинский контекст. *Вестник социально-педагогического института.* Дербент, 2013. № 3 (8). С. 3–8.

5. Авер'янова Н., Воропаєва Т. Становлення і розвиток цілісної особистості в контексті сучасних трансформацій українського суспільства. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Українознавство».* Випуск 10. К.: ВПЦ «Київський університет», 2006. С. 47–51.

6. Бокль Г.Т. *История цивилизации Англии.* Том 1. Санкт-Петербург, 1864.

7. Воропаева Т.С. Гражданин как субъект качественных общественных преобразований в постколониальный период. *Научные труды SWorld.* Вып.48. 2017. С. 41–46.

8. Воропаєва Т.С. Роль особистості в українській історії крізь призму біографістики. *Українська біографістика.* Вип. 14. 2016. С. 50–70.

9. Воропаева Т.С. Структурные и типологические особенности

громадської позиції як системообразуючого фактора активності особистості. Автореферат дисертації ... канд. психол. наук. Київ: КГУ імені Т.Г. Шевченка, 1990.

10. *Діячі науки і культури України. Нариси життя та діяльності*. Київ-Чернівці: видавництво «Книги – XXI», 2010.

11. Коцюбинська М. *Кілька штрихів до силуету Надії Суровцової*. «Київ». 1990. №10.

12. Матвіюк К. *І ми цей шлях пройшли*. Харків: видавництво «Права людини», 2010.

13. Павленко М. *Райдуга в решеті*. Тернопіль: видавництво «Богдан», 2014.

14. Рябчук М. Спогади з потойбіччя. «День». 04.06.1997 року.

15. Суровцова Н. *Листи. Книга перша*. Київ: видавництво Олени Теліги, 2001.

16. Суровцова Н. *Спогади*. Київ: видавництво Олени Теліги, 1996.

17. *Українки в історії*. Київ: видавництво «Либідь», 2004.

18. Хорунжий Юрій. Надія Суровцова. Зв'язок поколінь. «Мистецька сторінка». URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Суровцова_Надія_Віталіївна

19. Хорунжий Юрій. *Шляхетні українки: Есеї-парсуни*. К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2004.

20. Шпак В. Каторжна епопея доктора філософії. «Урядовий кур'єр». №48, 12.03.2016 року.

НАУЧНОЕ ИЗДАНИЕ

НАУКОВЕ ВИДАННЯ / SCIENTIFIC EDITION

МОНОГРАФІЯ

МОНОГРАФІЯ / MONOGRAPH

ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЕ РАЗВИТИЕ ЧЕЛОВЕЧЕСТВА В СОВРЕМЕННЫХ
УСЛОВИЯХ:

ЕКОНОМІКА, ІСТОРІЯ

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИЙ РОЗВИТОК ЛЮДСТВА В СУЧАСНИХ УМОВАХ:

ЕКОНОМІКА, ІСТОРІЯ

INTELLECTUAL DEVELOPMENT OF MANKIND IN MODERN CONDITIONS:

ECONOMICS, HISTORY

Книга 19. Часть 2

Авторы:

Автори / Authors:

Бойко В.А. (3), Данильченко К.К. (5), Журавский А.С. (2),
Карнаушенко А.С. (1), Кириченко Н.В. (5), Кириченко О.В. (5),
Колпакова Е.А. (2), Матвиюк К.И. (7), Петренко В.С. (1),
Попова С.А. (2), Романюк Н.И. (6), Яровая И.Е. (4)

Серия «Научное окружение современного человека», №19

Научные достижения Авторов монографии были также рассмотрены и рекомендованы для издания на международном научном
Симпозиуме «Интеллектуальное развитие человечества в современных условиях»
(29-30 декабря 2021 г.)

Монография включена в

Монография включена в / The monograph is included in:

IndexCopernicus

При научной поддержке:

Институт МиГ

Формат 60x84/16. Усл.печ.лист. 7,78

Тираж 500 экз. Зак. №simp-ua19.

Подписано в печать: 30.12.2021

Издано:

Видано / Published:

КУПРИЕНКО СЕРГЕЙ ВАСИЛЬЕВИЧ

А/Я 38, Одесса, 65001

e-mail: orgcom@sworld.education

www.sworld.education

Свидетельство субъекта издательского дела ДК-4298

Статті опубліковані в авторській редакції

Articles published in the author's edition

Отпечатано с готового оригінал-макета ФЛП Москвін А.А./ Цифрової типографії "Copy-Art"

г. Запоріжжє, пр. Леніна 109

Віддруковано з готового оригінал-макету ФОП Москвін А.А. / Цифровий друкарні "Copy-Art"

Запоріжжя, пр. Соборний 109

ISBN 978-6-177880-27-0

